

Іван Желенний

Мої спогади

м. Березань 1996

Передне слово

Мій батько Іван Неменший не був знаменитим... Ні, він таки був знаний у свій час у своєму широкому педагогічному колі як добрий виконавець українських пісень, бо куди не закидали його директорувати, там зразу ж організовувався учнівсько-вчительський хор. Це я пам'ятаю з дитинства: всі бігають збуджені, вдягаються у сорочки й плаhti й виходять (обов'язково!) фотографуватися...

Мій батько був учителем, точніш, адміністратором навчального процесу, а міг би стати ветеринаром, бо дуже любив худобу, особливо коней.

Він народився у селі Тулиголови Кролевецького району Сумської області 1900 року на Івана, тому й отримав при хрещенні це ім'я. Рано осиротів, виростав при мачусі, був привчений не плакати і виживати за будь-яких обставин.

1924 року одружився з Антоніною Тиморевою, молодшою за нього на вісім років, і в сім'ї з'явилися діти: Наталія, 1925 р.н. та Анатолій, 1928р.н. Я ж, найменша, народилася аж по війні, 1951-го року, «випадково», як казала мама, бо замолоду вона перенесла складну операцію, і їй лікарі ствердили, що дітей більше не матиме.

У моїй появі на світ була своя логіка: Наталія все життя прожила з батьками і не одружилася, а Анатолій своїх дітей не мав, виховував пасинка.

Отож батько дочекався першого онука аж 1976 року, і його названо Іваном; 1978-го народилася Наталя, а 1985-го – Олег. Усіх їх він бавив, возив на прогулянки у дібровку неподалік хати, читав їм казки, екзаменував на знання українських обласних центрів, річок, озер та гір, співав пісень... І це вже було у містечку Березань

під Києвом. Там, на старому цинтарі, він і похований 11 березня 1996 року. Поряд – могила мами, що пережила його на сім років і дочекалася народження першої правнуки – Марії.

Ця книга, можливо, й не має великого значення для української історії, проте вона може пригодитися краєзнавцям. З думкою про це ми з дітьми й оприлюднюємо спогади звичайної людини, що багато пережила й багато побачила у минулому столітті.

Оксана Думанська, у дівочтві -- Неменша

Львів – весна—2012 рік

*Коротенькі сільські
етюди*

Хутір Ковалів, або Муровищина

Хутір Ковалів розташований в лісі, між селами Тулиголови й Бистрик. Хутір невеликий, всього п'ять дворів — Коваль та чотири двори Оболонників, яких чомусь звали Башкирами. Напередодні першої світової війни, в 1914 році, Коваль продав своє обійстя й переселився на Волгу в Саратовську губернію. Майно Ковалів купив мешканець села Бистрик Мороз Василь (по-вуличному Попович), продавши своє обійстя в Бистрику, і переселився на хутір. Сім'я у Мороза була невелика — старенька мати, дружина та двоє малих дітей. Мати займалась народною медициною й знахарством. Вона з успіхом виганяла переляк, пристрїт (особливо у дітей) і лікарськими травами допомагала хворим людям, з чого й мала неабиякий прибуток.

В 1920 році померла мати й дружина Василя. Страшна хвороба тиф в той час немилосердно нищила і старих, і нестарих людей. Василь залишився удівцем з двома маленькими дочками. Через деякий час він одружився. Його дружиною стала немолода вже дівка Марія Прилобок з села Тулиголови. Вона працювала в той час продавцем в магазині споживчої кооперації. Це була не дівка, а пройдоха, за висловленням селян: «Пройшла вогні, води, мідні труби, але не попалася чорту в зуби!»

Марію я знав з дитинства. Наше село поділяється річкою Реть на дві рівні частини. Взимку, коли річка замерзає, на її льоду збирається дїтвора поковатись. Тих мешканців, що жили з лівого боку річки, чомусь називали бочани. Дїтвора теж користувалася цим терміном, і своїх сусід, дітей з того боку, звала бочанами. Часто між дїтлаками виникали грандіозні суперечки, й ми тоді дратували бочан кимось придуманою поговіркою: «Всі бочани дукачі, їли бабу

на печі, баба не дається, за комин береться». Бочани за цю пісню на нас дуже злились, і часто виникала справжня бійка. На нашому боці було більше учасників бійки, ніж на боці бочан, і ми їх гнали з річки аж на їх вулицю Сіриковку, де вони проживали. Але були випадки, коли ми з великим позором, перелякані, тікали від бочан. Це тоді, коли на обрїї з'являлась Манька Куйда. Вона була одягнена в старе дрантя: це стара, з дірками й латками материна свитка й великі драні батькові чоботи. Така постать нас дуже лякала, і ми тікали аж на свою вулицю й боялися, щоб Манька й сюди не добралась. До нас вона була дуже немилосердна. Хто попадав їй до рук, кричав не своїм голосом від одного її погляду.

Марія почала господарювати по-своєму. Наявність господарства їй ніяк не задовольняла, й вона почала шукати прибутків на стороні. З цією метою вона організувала банду, яка грабувала магазини по селах Глухівського й Кролевецького районів. Був пограбований магазин в селі Дубовичах та в інших селах цих районів. Василь, будучи чесною людиною, не погоджувався й не схвалював поведінку дружини й часто-густо це доводило до великої сімейної сварки. Поведінка Марії Василя ніяк не улаштовувала, й вона почала міркувати, як би позбутися такого чоловіка. Одного разу, коли полягали, Куйдівна переконалася, що Василь і двоє його діток заснули, вона навалилася всім своїм великим і важким тілом на Василя й почала його душити. Їй здалося, що Василь уже мертвий, вона його витягла в сїни, знайшла мотузку, зав'язала ту мотузку Василю за шию, а сама полізла на горище щоб потягнуть й зачепити там її за бантину, а потім підняти голосіння, крик, мовляв, Василь повісився. Але коли Марія поралась на горищі, Василь прийшов до пам'яті і скоро все зрозумів.

На щастя, тут же стояла дерев'яна ступа. Василь зняв з своєї шиї мотузку, зачепив нею ступу, і Марія, не помітивши цього, потягла ступу на горище. Коли, по її розрахунках, Василь уже був піднятий на відповідну висоту, Марія мотузку зав'язала за бантину, по драбині спустилася в сїни, не примітила, що замість Василя висить ступа дерев'яна, а Василь сидить в куточку сїней. Вискочила Куйдівна на подвір'я, а було вже десь опівночі, й почала голосно кричати: «Рятуйте, а рятуйте, пробі, пробі!»

Крик і галас Марії розбудив усіх сусід Василевих; вони, хоч і спросоння, але поспішали до Василевого двору. Побачили сусіди

Марію в нічній сорочці, питають, що сталося. А вона голосно голо- сить і з труднощами промовляє:

- Василь повісився.
- Де? — питає Павло Оболонник.
- На горищі, — відповідає Марія і веде всіх в сіни.

Коли засвітили лампу, щоб все це побачити, побачили, що ви- сить не Василь, а дерев'яна ступа, а Василь сидить в куточку сіней і посміхається. Коли Василь вибрався зі свого кубла, підійшов до Марії, розмахнувся і хотів ударити її по обличчю, вона швидко впала на землю й стала на коліна перед Василем й почала просити про- щення, промовляючи крізь сльози, що вона це зробила спростання, що їй приснилось щось таке страшне, що вона кудись тікала, від когось ховалась і т.д. Сусіди розійшлися по домівках, а назавтра пішла поголоска по селах Тулиголови й Бистрик про те, як Куйдівна повісила Василя Поповича.

Василь простив дружині цей бандитизм, але вона продовжу- вала керувати бандою. Нарешті банда була викрита й учасники її народним судом сурово покарані. Так закінчила свою бандитську поведінку проста селянська жінка Марія Прилобок (Куйдівна).

17 січня 1988 року, м. Березань

Нечай Пантелій

В селі Тулиголови, на вулиці Чортівка, проживала бідняцька сім'я на прізвище Нечай. В сім'ї було три брати — Свиридон, Іван та Пантелій. Свиридон, як старший брат, очолював господарство й сім'ю. Молодший брат Іван — інвалід. В нього крива нога зовсім не працювала; він був швець, шив нове й ремонтував старе взуття для населення. А наймолодший брат Пантелій, коли йому виповнилося дванадцять років, пішов у найми.

На вулиці Хочівка проживала вдова Ягориха. Склалося так, що в сім'ї стало дві вдови — мати й дочка. Коли дочка Олена підросла й стала повнолітньою, до неї прийняли приймака Кирика Семена. Семен був дотепний господар, і жили вони в достатках і в злагоді. За шість років прибавилась сім'я: Олена народила двоє діток —

сина Василя й доньку Тетянку. Коли виповнилось Василеві п'ять років, а Тетянці два роки, раптово помер їх батько Семен. Ягориха залишилась без господаря. Та невдовзі знайшовся наймит, хлопець дванадцяти років Пантелій Нечай. Наймит був трудолюбивий, слух- няний; він уже вмів плугом землю орати, ціпом жито й гречку моло- тити, худобу ретельно доглядати і взагалі господарювати. Ягориха призначила наймиту зарплату — дванадцять карбованців на рік грішми й одяг та взуття теж за рахунок господині. Коли Пантелій отримував зарплату в кінці року, він ці дванадцять карбованців відносив братові Свиридону. В той час це була велика підтримка в господарстві Нечаїв. Ягориха ретельно стежила за наймитом, дбала, щоб він був одітий, взутий і неголодний. Було, коли поснідають, Ягориха звертається до наймита:

– Пантюсок, чи ти юски наївся? Ану, я полапаю твоє пуз- це, — і задирає в наймита сорочку й гладить рукою по животу в Пантелія.

Припинилась ця процедура тільки тоді, коли наймит Пантелій на ночлігах розповів присутнім на курені про витівки Ягорихи, з чого там дуже сміялись, а невдовзі ця розмова дійшла й до Ягорихи; вона припинила лоскотати Пантелія за пузо.

Так прожив і чесно працював Нечай Пантелій у Ягорихи шість років. Коли йому виповнилось вісімнадцять років, а на той час підріс сирота Василь, Пантелій розраховувався з Ягорихою й пішки відправився в Таврію на заробітки. В той час в Таврії була велика потреба в робочих руках, і хто туди приходив, без роботи не зали- шався, завжди кожному була робота й гарна зарплата. Пантелій працював у Херсоні на пристані вантажником. Регулярно частину свого заробітку посилав братам в село. Так минуло три роки. В 1914 році почалася перша світова війна й Нечая Пантелія по призову за- рахували до війська. В Єлизаветграді формувалася кавалерійська частина, до якої й потрапив Нечай. Після певної підготовки кавалерійський полк був відправлений на фронт воювати з Австрією. В умовах Карпат кіннота була недоцільна, а тому частину її перепра- вили на боротьбу з німцями на територію Польщі. Війна тривала до осені 1917 року.

В результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції війна була ліквідована. Солдати поверталися додому, часто зі зброєю в руках. В цей час для захисту революції в Росії формувалася Червона

Гвардія. Полк, в якому перебував Нечай Пантелій, повернувся, по традиції, на Таврію. Радянська влада Таврії почала формувати військові частини. Був створений Знаменський кавалерійський полк, в який добровільно вступив Пантелій Нечай. З початку 1918 року полк вів боротьбу з контрреволюцією в умовах Таврії, а коли німці почали окупацію України, кавалеристам було наказано відступити за межі України, бо це було передбачено Брестським миром. До осені 1918 року Знаменський полк воював спочатку на Кубані, а потім під Царицином. В листопаді 1918 року в Німеччині вибухнула революція, в результаті якої імператор Вільгельм покинув Німеччину й виїхав на Захід. Німецькі окупанти негайно залишили Україну.

Коли німці тікали з України, вони з великою поспішністю на базарах і без базарів продавали награване майно — коні, упряж, вози, одіж і навіть зброю. Був випадок, коли в місті Кролевіці, на базарі, німецький солдат продавав награване в селян майно. Мешканець села Локні Афанасєв (Соловей) Михайло убив німця дугою. Німці зникли. На Україні з'явилися петлюрівці. Це військо формувалося з допомогою німецької буржуазії з військовополонених українців. Ватажок цього війська — український націоналіст Петлюра — по договору з Вільгельмом обмундирував і озброїв своє військо по зразку німецької армії і виступив проти Радянської влади, змінив диктатуру гетьмана Скоропадського Павла. Спочатку до петлюрівського війська вступало багато добровольців. Так, наприклад, в селі Дубовичі Глухівського повіту до петлюрівського війська добровільно вступило триста чоловік, переважно молоді. Вони отримали форму, зброю, а коли розібралися з програмою Петлюри, залишили військо й приєдналися до Червоної Армії.

Був створений Дубовецький полк, командиром якого було обрано на загальних зборах Артамонова Максима, жителя села Чортарик. Цей полк вів боротьбу з військом Центральної Ради, яке називалось гайдамаками. В цей час, цебто весною 1919 року, на півдні України з'явився генерал Денікін, який з допомогою Антанти організував «Добровольческую Армию». Ця армія складалася виключно з кінноти. В Денікіна було гасло: «За неделимую Россию». Проти Денікіна виступила Червона Армія, в складі якої й перебував Знаменський кавполк, а в полку ескадроном командував Нечай Пантелій. Денікінська армія була краще озброєна і взагалі краще постачалася такими капіталістичними державами, як Франція,

Англія, Італія й Румунія, а тому й на фронті денікінська армія мала велику перевагу. В результаті цього Червона Армія тимчасово відступала в глибину Росії.

Знаменський кавполк зупинився аж біля міста Орла. Далі Червона Армія відступати припинила й, гарно підготувавши свої сили, активно почала контрнаступ. Це настільки було несподівано для денікінців, що вони тікали, не оглядаючись, кидали свої обози, кидали артилерію та поспішали на південь. В жовтні місяці жодного денікінця на території Росії не залишилося, а в листопаді й на північній частині України теж цих грабіжників не стало. Знаменський полк звільняв від денікінців Глухівський і Путивльський повіти. Перебуваючи в Глухівському повіті, Нечай Пантелій, командир кінного ескадрону, схотів провідати своє рідне село Тулиголови, де він народився, виріс, і де проживали зараз його брати Свиридон та Іван. З'явився Пантелій надвечір, переночував, розповідав братам та сусідам, що сходились до Нечаїв, про своє життя-буття; слухав ретельно про події, що відбувалися в селі й по інших селах в цей період часу. І так це вплинуло на Пантелія, що він незчужся, як пройшов цілий тиждень його перебування в гостях. Нечай залишився вдома й коня залишив при собі. В цей час при Тулиголівській волості оформлялася міліція. Пантелій звернувся з проханням захувати його в загін міліції. Його прийняли в міліцію, й став кавалерист, командир кавалерійського ескадрону Нечай Пантелій рядовим міліціонером.

На цій же вулиці Чортівці проживала сім'я Головачів. Головач Іван Григорович з дня організації Дубовицького полку перебував в ньому як командир роти. А коли цього полку не стало, то з його складу організувався партизанський загін, яким командував мешканець села Дубовичі Федір Петрович Шуба. Цей загін був створений напередодні денікінської навали, коли Червона Армія відступала на північ країни. Оскільки в загоні майже не було зброї, шубинці скористалися відходом Червоної Армії, коли червоноармійці рухались невеликими групами, їх шубинці обезброювали й цією зброєю озброювався шубинський загін. Не тільки зброю грабували шубинці, а й обози, які перевозили продукти харчування. Так, наприклад, в селі Бистрик, де стояв окремих шубинський загін, що складався з мешканців села під керівництвом місцевого шубинця Афанасенка, по вуличному Кушніра, був пограбований

обоз Червоної Армії, який перевозив цукор. Пограбований цукор шубинці роздали своїм односельцям, в кожну сім'ю мішок цукру вагою п'ять пудів (80 кг). А село Бистрик на той час нараховувало понад шістсот дворів. От і виходить, що шубинці пограбували понад три тисячі пудів цукру.

А одного разу, відступаючи, частини Червоної Армії залишилися на ночівлю в селі Тулиголови. Штаб цієї частини розташувався в хаті Кирика Панаса Ларіоновича. Ранком до штабу з'явилися шубинці й арештували всіх військових штабу, частину потім відпустили, а декількох відвели в ліс, в урочище Ретик, і там розстріляли. На початку вересня 1919 року на Глухівщину нагрянули денікінці. Коли вони рухалися з Кролевця на Глухів через село Тулиголови, їх обстріляли шубинці. Так почалася активна боротьба партизанського загону під командуванням Федора Шуби з денікінцями. За весь час перебування денікінців на Глухівщині тільки один раз цілий полк їх вдерся в село Тулиголови з метою дальшого наступу на село Дубовичі, де перебував партизанський загін Шуби. Але ввечері шубинці вибили денікінців з села. Залишаючи село, денікінці повісили парубка Петрусенка Лаврентія, а другого парубка — Шепетуна Романа, зарубали шаблями. Петрусенко Григорій, який постачав денікінців списками шубинців, в той же вечір був розстріляний партизанами.

Денікінці зникли і настала тиша; партизани з Шубиноного загону розійшлися по домівках, мовляв: ми денікінців з нашого району прогнали, а там хай інші проганяють. Передова частина шубинського загону на чолі з Яценком організувала в селі Дубовичах організацію анархістів. Анархісти виступали проти будь якої влади. Їх гасло: «Де влада, свободи нема». Повіти Глухівський і Кролевецький по формі були радянськими, а по змісту анархічні. Ті особи, які очолювали владу по селах, дуже зловживали своїм службовим становищем, творили безчинства, сваволю. Наприклад, в селі Тулиголовах головою сільради був шубинець Сикса Антон. В нього вірні друзі — Коваленко Андрій та Бороденко Микола. Ці шубинці зайшли на квартиру до священика Фіненка й наказали йому, щоб він, коли на свято Водохреще буде правити обідню, то після неї щоб зачитав перед народом об'яву про те, що Сикса Антон має одружитися з дівкою Самійленко Уляною Захарівною, а Коваленко Андрій з дівкою Глоба Пріською Луківною, а Бороденко Микола з

дівкою Савченко Євдокією Денисівною. Такий був тоді релігійний порядок. Піп цей наказ виконав. Але ні рідні цих дівчат, ні самі дівчата про цю вигадку нічого не знали. Як рідня, так і дівчата дуже нервували, переживали, хвилювалися, а населення дивувалося з подібної хуліганської вигадки цих шубинців.

Цього ж дня ці хлопці взяли гарного коня в Петрусенка Дмитра, запрягли його в сани й цілий день каталися по вулицях села, стріляючи з гвинтівок та наганів в повітря. Для наведення порядку в січні 1920 року уряд послав на Чернігівщину 7-у дивізію Червоної Армії. Сьома дивізія, якою командував начдив Горбатов, прибула до міста Путивля. Проти неї й виступили шубинці на чолі з анархістами. Цей виступ за короткий час було ліквідовано, але частина шубинців, сховавшись в лісах, організувала банду, якою керував бувший командир Дубовицького полку Артамонов Максим. Ця банда влітку 1920 року зайняла повітове місто Глухів і господарювала в ньому два тижні. Банду розігнав загін чекістів, який прибув з Чернігова. Бандити повтікали в ліс і часто творили всякі безчинства.

В березні 1921 року радянська влада об'явила амністію всім бандам, які добровільно з'являться й здадуть зброю. В основному банди було ліквідовано, але окремі групи ще залишалися, ховалися в лісах. Така банда була в селі Ярославцеві на Глухівщині, яка проіснувала до травня 1922 року.

В цей період часу для міліції було багато роботи. Цю роботу активно виконувала народна міліція, де сумлінно працював Нечай Пантелій. В міліцію намагався вступити й Головач Іван Григорович, але йому відмовляли через те, що він в минулому був активним шубинцем. Головач почав просити Нечая поручитись за нього. Пантелія запрошувала сім'я Головача до себе в гості, і як тільки могла, годила Нечая. Мати Головача почала звати Нечая зятем; в сім'ї Головачів була дівчина красуня Галя, сестра Івана, якій виповнилось шістнадцять років. Галя дуже соромилась, але проти матері не суперечила, а Нечай назву зятя прийняв за чисту монету і вважав, що так воно й повинно бути.

Тепер Нечай і Головач разом активно працювали в загоні міліції. Вели сумлінну боротьбу з бандитами, які ще не були ліквідовані, а навпаки, з'явилася нова банда під командою Маслова. Банди не давали спокою населенню. Нечай щодня заходив до оселі Головачів, вважав себе в цій сім'ї своєю людиною. Але Галя, якій на той час

виповнилося вісімнадцять років, на Пантелія не звертала ніякої уваги. Більше того, вона йому часто-густо відмовляла в розмові, з якою Нечай до неї звертався. Мати Галі теж припинила називати Пантелія своїм зятем.

Одного разу, це було в червні 1921 року, Нечай зайшов до Головачів остаточно розв'язати питання відносин між ним і Гаєю. Коли він зайшов до хати, в хаті була Галя з матір'ю і більше нікого не було. От Пантелій і питає:

– Коли ж, Галю, підемо до вінця? Скільки ж можна відтягувати справу? Час нам одружитись.

А Галя Пантелію відповідає:

– Ніколи цього не буде! Надоїв ти мені гірше чорної редьки. Мені краще дивитися на червивого собаку, ніж на тебе. Геть з хати!

Пантелій зняв з плеча гвинтівку й вистрелив Галі прямо в груди. Галя впала мертва, а мати вискочила у вікно:

– Рятуйте, пробі!..

Пантелій по матері Галиній вистрелив декілька разів, але промахнувся. Потім присів на стільчику й вистрелив собі в голову. Застрелився. Коли на крик Головачихи збіглися люди до хати, то побачили, що Галя лежить убита на підлозі, а недалеко від неї Нечай.

Пантелій мертвий, в якого півголови вирвало кулею. Це була страшна трагедія — Галі в цей час виповнилося вісімнадцять років, а Пантелію двадцять вісім.

Коли до хати зайшов Галин брат Петро й побачив цю страшну картину, він хватив Нечая за ногу й викинув труп на вулицю, де він валявся до самого вечора, а вечором під'їхав на підводі брат Пантелія Свиридон, поклав брата на воза. Назавтра відбулися похорони. Похоронили обидві жертв на одному кладовищі. Так трагічно закінчив своє життя в минулому наймит Ягорихи, потім активний червоноармієць і сумлінний міліціонер Нечай Пантелій.

24 січня 1988 року,
м. Березань

Примітка. Конче потрібно доповнити до біографії Нечая Пантелія його зовнішність, яка ніяк не гармоніювала до такої красуні, як Галя Головач. Пантелій був нижче середнього росту,

товстенський, велика голова, а ще більше обличчя (пика) з великим кирпатим носом. Він був на цілих десять років старіший від Галі. І коли б він самокритично все це зважив, ніякої б трагедії не сталося б.

Кадри вирішують все

Це аксіома. «Ми повинні учителя поставити на таку висоту, на якій він не стояв і не може стояти в буржуазному суспільстві».

Понад сімдесят років тому Ленін висловив цю свою думку відносно учителя радянської школи. Часто й густо цю цитату можна було почути на учительських нарадах, які регулярно проходили на початку навчального року, по закінченню першого півріччя й по закінченню навчального року. Але все це робилося для форми, а зміст відносився на другий план. Від учителя як безпосереднє, так і інше начальство вимагає більше працювати на громадській роботі, ніж у школі. Дійшло до того, що учителям доводили план роботи на колгоспній ниві. Так, наприклад, учителям Дептівської середньої школи (Чернігівщина, середина п'ятдесятих років) було доведено завдання прополоти сорок гектарів кукурудзи. І коли в суботу учителі не вийшли на роботу, то директора школи викликали на засідання партбюро в колгоспну контору для пояснення причин «прогулу» учителів. Пояснення директора про те, що учителям треба обов'язково відпочити й підготуватися до наступного робочого тижня, до уваги не приймалося. Бюро постановило: повідомити РайВНО й райком партії про «неподобства», що їх допустив директор школи Неменший, об'явивши вчителям вихідний день. Це перший варіант ставлення до учителя. А от і другий: відбувалися партзбори, на які було запрошено вчителів. І коли на зборах виступив з критичним зауваженням в адрес одного комуніста — Ярмоша — директор школи, то йому зразу ж зауважили, що він не має права критикувати комуніста. Особливо гостро ставив це питання комуніст Науменко. Він прямо заявив:

– Про вас питання буде розглядати парторганізація.

І це той Науменко, що в минулому працював головою колгоспу десь на Волині. З Волині за тисячу кілометрів возив у село Дептівку



Слухачі педагогічних курсів

лісоматеріали, а потім прислав теслярів з того ж колгоспу, які й спорудили йому будинок на зразок волинських. За це Науменка вигнали з колгоспу, і він переїхав у рідне село.

Невдовзі померла його мати, яку поховали з попом, за що він мав партійне стягнення. От такий прищ. Я вважав себе ображеним і написав заяву до райкому партії. Ні слуху, ані духу. Коли до сільради завітав другий секретар райкому Сергієнко, я йому нагадав про мою заяву. Він відповів:

- Так, знаю. Я розберуся. Там і ви винуваті.
- В чому? — питаю.
- Я розберуся, — відповідає Сергієнко.

Але нічого й ніхто не розбирав. Мені ще залишилося півроку до оформлення на пенсію, і я припинив цю незграбну бюрократичну халепу. Таке ставлення до вчителя. Багато залежить від осіб, які займають посади в керівних органах народної освіти. В першу чергу РайВНО. В Дмитрівському район на Чернігівщині завідуючим РайВНО працював Борода Василь. Родом він був із села Голінки, цього ж району. Його батька Гната в селі чомусь прозивали не по

дійсному прізвищу, а по зовнішньому вигляду цього чоловіка — «срачка». І це «прізвище» було причеплене його синові Василеві, «Сраччин Василь». Василь був типовим алкоголіком. Одного разу він так напився горілки, що непритомним потрапив до лікарні. Прийшлося лікарю Пустовойту виганяти алкоголь, промиваючи шлунок. Цілий тиждень пролежав Борода в лікарні після такої «операції». І ця людина керує в районі народною освітою, «керує» колективом учителів в кількості понад чотириста чоловік. Одного разу він з'явився в Дептівській школі перевірити стан навчально-виховної роботи. Вдень Борода відвідував уроки вчителів, був на уроці історії в VII кл. у директора школи. Урок Бороді сподобався, і взагалі, все те, що він бачив і що чув, йому подобалося. Вечором на квартирі директора Борода продовжував розмову на педагогічну тему. Говорив тільки позитивно за роботу вчительського колективу, який очолює директор школи Неменший І. О. та завуч Назаренко В. О. Зав. РайВНО Бороду запросили до столу повечеряти. Він з веселим настроєм всівся за столом й коли побачив, що на столі нема горілки, а тільки самовар з завареним чаєм та печиво на тарілці, пробкою вискочив з-за столу, швидко прихватив свою одягину й прожогом вискочив з кімнати. Я подумав, що Борода в своїх справах так поспішає на подвір'я, щось неладне почувши в своєму шлунку. Чекаєм «гостя», а його нема. Так і не повернувся Борода на ночівлю.

А тим часом Борода активно поспішав до магазину, не спізнився, купив пляшку горілки й пішов до вчителя Дерев'янка. Там з учителем випили за вечерею горілку, й там Борода залишився ночувати. Назавтра зав. РайВНО Борода прибув до школи, ще відвідав декілька уроків учителів і, не підсумувавши свого візиту, залишив школу. Це йшло всупереч нормальній етиці. Через тиждень після цього відбулася нарада директорів при РайВНО. На цій нараді виступив Борода й доповів, що він перевіряв роботу Дептівської середньої школи, роботою якої він незадоволений.

Інспектором в РайВНО працював Бойченко Микола. Бойченко й Борода працювали дуже дружно. Дмитрівський райвиконком придбав для РайВНО мотоцикли. Мета була розумна — при наявності свого транспорту робота РайВНО значно буде ефективною. Такі міркування були в голови райвиконкому Бідного. Але цей транспорт використовувався виключно в інтересах Бойченка й

Бороди. Бойченко був агресивним браконьєром. Він організував компанію браконьєрів, і в темну ніч ця компанія грабувала колгосп, виловлюючи в колгоспному ставку рибу. Ставок охороняв старий дід — сторож колгоспу. Зброї в сторожа не було. Це було на руку браконьєрам. І коли сторож піднімав шум, наказував і вимагав залишити ставок, Бойченко завжди попереджував сторожа:

– Іди, діду, звідціля, бо знаєш, я русалка, зможу тебе втягнути в ставок і втопити.

Сторож кидав свій пост, боявся русалок, які голосно реготали й активно рибу з неводів вибирали. А вранці Бойченко на роботу в РайВНО не з'являвся, а сідлав мотоцикла, навантажував транспорт пограбованою рибою в колгоспі й махен драпіс в місто Ромни Сумської області. Там рибу в ресторан продав, повернувся надвечір у Дмитрівку, гроші за продану рибу з Бородою поділили й на тому закінчувався робочий день інспектора РайВНО Бойченка.

Правління колгоспу звернулося з скаргою до Дмитрівського райвиконкому. Браконьєрів висвітлили в місцевому прожекторі, назвавши прізвища всіх учасників, які грабували колгоспний ставок, крім Бойченка, де замість його прізвища було надруковано «та інші». Невідомий автор звернувся до редакції Чернігівської обласної газети. Редакція надіслала скаргу до Дмитрівського райкому партії з проханням перевірити факти браконьєрства. Секретар райкому партії Сергієнко повідомив обласну газету, що факти, викладені в листі до редакції, мали місце, тільки риба в ставку була дикою рибою. Вона розводиться сама по собі, а тому й притягати до відповідальності за таке браконьєрство немає підстав. От вам кадри, які очолюють народну освіту в районі. Це не витримує ніякої критики. Це ще раз говорить за те, що реформа школи конче потрібна.

В Роменському районі на Сумщині, в селі Олексіївка, в семирічній школі, працював директором школи Май Іван. Май — алкоголик. Коли він отримує зарплату для вчителів своєї школи, то він обов'язково заїде в ресторан і там витратить (проп'є) певну частину грошей. Додому Май завжди повертається п'яним. Його дружина бере відомість на зарплату, відраховує те, що належить директору школи, а решту залишає для видачі вчителям. На другий день директор видає зарплату вчителям, але грошей для всіх не вистачає, бо він ці гроші пропив ще вчора. При видачі зарплати Май отримує, не додає певної суми декому з учителів. І це кожен раз про-

водить таку процедуру при видачі зарплати. Така практика просто ввійшла у звичку директору школи Маєві. Наприклад, учительці Кушнір Май заборгував чотириста карбованців. Цебто він чотири рази не додавав учительці зарплати; кожен раз утримував по сто карбованців. Така була такса у Мая. Перший рік у школі працює молода вчителька після закінчення Конотопського учительського інституту. Перший раз вона отримує зарплату, і директор Май не додає їй сто карбованців. З кабінету директора вчителька вийшла з плачем. Всім учителям-жінкам Май заборгував. А в учителів-чоловіків Май не позичав.

Це один аспект характеристики директора школи, комуніста Мая Івана Мусійовича. А от і другий. На шкільному городі учні, учителі й техробітничі вирощували соняшникове насіння, яке здавала школа в райспоживспілку, а кошти, виручені за соняшникове насіння, поступали в фонд всеобуча. Коли осінню 1953 року зібрали врожай соняшника, насіння впакували в мішки для відправки в райспоживспілку. Май украв один мішок. Діловод школи Гірченко Іван, який відповідав за урожай, підняв шум, мовляв, як же так, куди ж цілий мішок насіння зник? Директор на цей випадок ніяк не реагував. Тоді Гірченко звернувся до участкового міліціонера, який проживав недалеко від школи. Міліціонер Ковпак, не гаючи часу, з'явився на подвір'я школи й запропонував Маєві розшукати мішок з насінням, що зник в невідомий спосіб. Директор примушений був повернути украдене ним насіння, але довго обурювався:

– Подумаєшь! Взят мешок семечек, так от зтого революция пострадает!!!

Одного разу Май отримав у РайВНО зарплату для учительського колективу. І, як завжди, частину грошей пропив у роменському ресторані, де його добре знали. З Ромен до Перехрестівки його підвіз радгоспний транспорт. До Олексіївки 1,5 км треба було рухатись своїм ходом. На дорозі Май спіткнувся, і як не намагався встати й рухатись далі, через велике оп'яніння не зміг цього зробити. Було вже темно. В цей час учні з села Перехрестівки, які вчилися в VI класі Олексіївської школи, поверталися додому пізно, бо заняття в школі проходило в 2 зміну всіх трьох VI класів. Учні побачили, що на дорозі лежить нерухома людина, підійшли близьенько і впізнали свого директора школи Мая. Вони почали дружно допомагати Маєві піднятися з землі й стати на ноги, але ніяк не виходило. Директор Май був для дітей дуже

важкий, він важив десь центнер з гаком. Тоді учень Барабашевський нагнувся до Мая й у саме вухо голосно прокричав:

– Уставай, бездельник!

І це допомогло. З допомогою учнів п'яний директор школи піднявся, став на ноги й попросив учнів вивести його на рівну дорогу. Учні прохання директора виконали, й він без сторонньої допомоги прибув додому. А назавтра вся школа вже знала про пригоду, що трапилась з директором школи, якого учні поміж себе звали «бездельником». Бо директор цим словом обзивав тих учнів, які з будь-яких причин порушували дисципліну в школі.

Про всі ці неподобства добре знали в РайВНО, зав. Часник, і райвиконком, і райком партії. Закінчилось це зловживання тим, що Мая перевели директором семирічної школи в село Плавинище, за два кілометри від міста Ромни. От такий фокус!!! Шуку кинули в воду. Покарали...

В Олексіївську школу призначили директором школи Вітренка Григорія. До цього часу він займав посаду директора школи в хуторі Галенкове, але там йому не повезло, не користувався авторитетом серед населення. Його тут знали добре, бо на цьому хуторі він народився й виріс. Прозивався Гриць «свистуном». Бо в нього була звичка свистати, свистом виманювати собак з дворів, а потім гнатися за собакою з дрючком, щоб її побити. Вітренко переїхав у Олексіївку на постійне проживання. Сім'я його складалася з п'яти чоловік — він, його дружина, теж учителька, троє дітей. Коли був розподіл навантаження (годин) серед учителів, директор собі призначив шістьнадцять годин на тиждень. Це було всупереч прийнятому в школах порядку, за яким директору й завучу школи рекомендувалося не більше дванадцяти годин на тиждень навантаження. Бо їм, згідно положення, треба щодня відвідати по два уроки в учителів. Цебто керувати навчально-виховною роботою в школі. Я, як завуч школи, зауважив Вітренку, що такого навантаження уроками директору не положено, та ще й у той час, коли не всі вчителі-предметники мають повне навантаження, цебто по вісімнадцять годин на тиждень. Директор спокійно відповідає:

– Мені треба гроші, бо я плачу 25% з своєї зарплати аліментів. І це питання я погодив з зав. РайВНО Часником.

Так це питання й залишилося без змін. Тільки в учительському колективі з'явилася дивовижна новина. Учителі дивувалися, як це

можна зробити такий «подвиг»: мати сім'ю, де троє дітей власного походження, та ще й десь на стороні прижити дитину? Вітренко вважав себе суворим і справедливим господарем у школі; ця «суворість» і «справедливість» межувалася з крайнім самодурством. Наприклад. Закінчувався навчальний рік у школі. Почалися екзамени в старших класах. На письмовий екзамен з математики в шостому класі завітав директор школи. Він у класі створив таку «атмосферу», що ніхто з учнів не написав письмової роботи, а в класі 32 учні. Сталося це так: В однієї учениці з парти впала ручка на підлогу, і коли учениця хотіла підняти ручку з підлоги, щоб почати письмову екзаменаційну роботу, директор пробкою зіскочив з місця, де він сидів, підскочив до учениці й заборонив їй піднімати ручку. А потім виступив перед класом і попередив учнів:

– Тільки хто повернеться або з ким переглянеться, вигоню з класу.

Учитель математики Карась так перелякався цієї директорської антипедагогічної пригоди, що весь час сидів за партою. Екзамен з математики в VI класі директор провалив активно.

За півтора кілометри від Олексіївки розташований хутір Левандівка. В Левандівці двохкомплектна початкова школа. Ця



Батько з Наталією та Анатолієм – середина 30-х років.

школа вважається дочірньою школою Олексіївської семирічної школи. Бо всі учні, які кінчали Левандівську початкову школу, вступали до п'ятого класу Олексіївської школи. Весною, під час екзаменів, до Левандівської школи директор Вітренко послав учителя Петрова. Вітренко вручив інструкцію «власного виробництва». Коли Петров з'явився в Левандівській школі, він сказав учительці IV кл.:

– Підготуйтеся по-справжньому до екзамену, сходіть в туалет, бо коли почнеться екзамен, я вам не дозволю залишати клас.

Вчителька від такої несподіванки розгубилася. Вона просто не вірила, що таку глупоту може почути від учителя, тим більше, коли цей учитель з'ясував:

– Це наказ директора школи Вітренка.

Екзамен в Левандівській школі пройшов нормально, але вчителька довго приходила до пам'яті. От такий керівник школи Вітренко Григорій. За подібні фокуси РайВНО звільнило Вітренка з посади директора Олексіївської семирічної школи й призначило його зав. початковою школою в один із хуторів Роменського району. Коли я зустрів директора Голінської школи, а це був жалюгідний інвалід, він у мене запитав:

– Вітренко скоро переїде в хутор на роботу?

– Вітренко в хутір не поїде, там же початкова школа в півтора комплекти, цебто на двох з дружиною півтори ставки, — відповів я.

– Как так — не поедет! Партия прикажет, и поедет. Он же коммунист (мій співбесідник української мови не знає й говорить по-російськи).

Вітренко дійсно нікуди не поїхав, бо в Олексіївку ніхто не хотів їхати працювати в школі. Багатьом учителям пропонував РайВНО посаду директора в Олексіївській школі, але всі категорично відмовлялися. Навіть був такий випадок. Викликав РайВНО одну вчительку Роменської 1-ї школи й запропонував їй посаду директора Олексіївської школи, вчителька категорично відмовила:

– Покладу вам на стіл свій партквиток, а в Олексіївку не поїду. Там Вітренко заварив кашу, хай він ту кашу сам і сьорбає.

Так і залишився на посаді директора Олексіївської семирічної школи Вітренко Григорій. Як його справи розвивалися надалі, не знаю. Добре знаю, що по вині школи, по вині районного керівництва, що разом занедбали навчально-виховну роботу у школі,

виховну роботу серед населення, а особливо серед молоді — 25% молоді перебували в «заключенні», як тут цю справу називали.

Марченко закінчив Олексіївську школу, працював у колгоспі, під час підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР на колгоспних зборах виставлялась кандидатура до Верховної Ради Сталіна. Цей Марченко, якому виповнилось сімнадцять років, вигукнув:

– А навіщо за нього голосувати в нас! Хай там, у Москві, за нього й голосують.

За цей необдуманий поступок юнак Марченко отримав чотири роки ув'язнення, тюремного «заключення». Повернувся Марченко додому інвалідом першої групи, він повністю позбувся правої руки.

Учень VII класу Усенко Петро не з'явився в школу на заняття. Назавтра класний керівник запитує в учня:

– Усенко, чому ти пропускаєш уроки? Учень відповідає:

– Я проводив брата в «заключение».

Через деякий час в цьому ж класі пропустив заняття учень Кваша Василь. На запитання вчителя причини пропуску уроків відповів:

– Брат прийшов із «заключення», так у нас гуляли цілий день. Навіть ті колгоспники, що возять фураж с поля до ферми, заїхали, поставили підводи біля двору й до вечора гуляли. Так гарно без музики танцювали й приспівували. Так що я ніяк не зміг відвідати школу.

Обидва ці учні з Левандівки. От такі наслідки погано поставленої навчально-виховної роботи в школі. Причина? Залежало й зараз залежить в тому, насамперед, якими кадрами укомплектована школа. Вкоренилась така тверда думка, що директором школи обов'язково повинен бути комуніст. До змісту не придивляється ні РайВНО, ні райком партії, а суворо дотримуються форми. Таких директорів, як Май та Вітренко, правильно було б не допускати до школи на віддаль гарматного пострілу; таких зав. РайВНО, як Борода та інспектор шкіл Бойченко, і того дальше. Отже кадри вирішують все... Потрібна реформа школи? Конче потрібна й негайно під суворим народним контролем.

В Крелевецькому районі було багато вчителів, які повністю відповідали своєму призначенню. Це такі, як Залеський Дмитро Федотович, Могильний Семен Микитович,



*Повоєнні школярі.
В центрі – молода вчителька Наталія Неменша.*

Бідненко Катерина Михайлівна, Малиновський Іван Сидорович та інші. Але були й такі, які ганьбили звання вчителя, на кожному кроці компрометували його. Ліщенко Микола вчився в Конотопському педтехнікумі. З третього курсу вибув з технікума, бо йому не під силу було продовжувати навчання, яке він занедбав. Крелевецький РайВНО, куди звернувся Ліщенко, призначив його класоводом в Каменську семирічну школу. Здавалось би так: потрапив на роботу, до якої ти не підготовлений в достатній мірі, треба працювати над собою. Читати педагогічну й художню літературу, спілкуватися з учителями, які зарекомендували себе з кращого боку в шкільній роботі, щоб підвищувати свій слабенький педагогічний рівень. Ліщенко ж спрямував свою «діяльність» в протилежну сторону. Він улаштувався в районній міліції таємним агентом, отримав револьвера й не соромився хизуватися своїм становищем. Кар'єра Ліщенко була відома багатьом в селі. Він вечорами блукав по вулицях села, й тільки розвідає, де збирається компанія для випивону й закусону

(слова Ліщенка), там Ліщенко присутній обов'язково, бо надурняка випив горілки й закусив жареною рибою.

Одного разу по виклику сільради я прибув до кабінету голови сільради Петра Смика. Коли туди зайшов, там сидів за столом участковий міліціонер Журба. Я звернувся до Смика, мовляв, у чому справа? А Журба відповідає за голову сільради Смика:

– Це я вас викликав в такій справі. Невідомий автор надіслав до райміліції заяву, буцімто ви закололи кабана й, не знявши з нього шкури, осмалили. Правда це чи ні?

– Ні, не правда, — відповідаю я міліціонерові.

– Так от заява, — поклав Журба на стіл папірець.— Тут навіть і підпис автора заяви. Коли я глянув на ту заяву, де було чітко підписано внизу «Овчаренко Дем'ян», я сказав Журбі:

– А ви покличте Овчаренка в сільраду, чи ствердить він свій підпис, бо заява, — доповнюю я, — написана вчителем Ліщенком Миколою.

Мій аргумент викликав веселу посмішку як у міліціонера, так і в голови сільради Смика. Сміючись, вони мені розповіли про першу частину цього спектаклю. А саме: на вимогу міліціонера був викликаний до сільради колгоспник Овчаренко Дем'ян. Коли в нього запитали, звідкіля він знає, що директор школи Неменший заколов кабана й осмалив його, не знявши шкури, Овчаренко так розгубився, що не зразу зрозумів суть справи. Йому показалося, що директор школи Неменший заявив на Овчаренка про того смаленого кабана. Коли все стало всім зрозумілим, Овчаренка відпустили. Журба запропонував перевірити цю справу в директора школи на квартирі, подивитись, яке саме сало в його господарстві, з шкірою, чи без неї. Міліціонер Журба та депутат сільради Завадський Федір з'явилися зненацька на квартиру директора школи й зажадали подивитися кабанячого сала. Дружина директора школи внесла з чулана два великих куски сала, на яких не було шкіри. Цього було досить, щоб заяву вчителя Ліщенка визнати наклепницькою, щобто брехнею. Журба склав акта, в якому було написано, що справа про те, що директор школи Неменший заколов кабана й не зняв з нього шкури, не підтвердилась, бо сало в господарстві директора без шкіри, значить шкіра з кабана була знята, коли кабана було заколено.

Минуло десь тиждень. У вихідний день я займався підсумками роботи школи за тиждень й планував роботу на наступний

тиждень. У вікно я побачив, що сусід Семенцов І. А. з колгоспним шофером попрямували до Семенцової хати. Через деякий час, так хвилин через 15–20, до Семенцова в хату пройшов учитель Ліщенко. Минуло з півгодини. Раптом відчиняються двері в хаті сусіда і з сіней пробкою вилітає Ліщенко, на ходу вдягається й шапкою витирає своє обличчя, яке було занадто червоним. Через двір Ліщенко мчав бігом, і тільки тоді зменшив свою швидкість, коли вискочив на вулицю. Все це було дуже гарно видно з вікна, біля якого я працював за письмовим столом. Хвилин через 15 з хати виходять Семенцов і колгоспний шофер. Рухались вони по підвір'ю повільно й про щось говорили на весь голос. Шофер попрямував на вулицю, а Іван Артемович зайшов до нашої хати. Він нам розповів про ту халепу, яка трапилась щойно в його хаті.

А справа починалася так: в магазині зустрілися Семенцов з шофером. Шофер не був мешканцем села Камінь. Він в колгоспі працював по найму. Шофер просить Семенцова, щоб той підстриг його. Іван Артемович на це погодився. Тоді шофер, щоб не бути в боргу за таку послугу, купив пляшку горілки, й вони відправились до Семенцова в хату. За цією справою ретельно слідкував учитель Ліщенко, який теж був у магазині. Він розмірковував, коли саме йому потрапити в хату до Семенцова, щоб прийняти участь в ліквідації пляшки горілки. Тільки трохи Ліщенко поспішив. Коли він зайшов до хати, Семенцов ще не закінчив роботи, а не поспішаючи продовжував підстригати волосся на голові в шофера. Ліщенко зупинився на кухні, де дружина Івана Артемовича, Марія Іванівна, готувала обід. На стіні в кухні була прилаштована невелика шафа, де знаходився посуд та інші речі столового призначення. Ліщенко побачив, що в шафі стоїть чвертка горілки й, коли господиня відвернулася в сторону, він хутенько забрав ту пляшечку, заховав її в кишеню свого піджака й продовжував чекати кінця роботи в «голярні». Тим часом робота над головою шофера закінчилась; шофер поставив на стіл пляшку горілки — плата за стрижку, Марія Іванівна поставила на стола закуску, посідали за стіл й запросили до компанії Ліщенка. Він роздягся, вийняв зі своєї кишені чвертку й теж поставив на стіл: знайте, мов, і я вношу свою долю в загальну випивку. Склянка була одна, з якої випивали горілку. По повній склянці вийшло всім з шоферової пляшки; випили й закусили. Потім хазяїн бере Ліщенкову чвертку, з якої вийшло по півсклянки;

випив. Йому здалося, що горілка якась не така; та вважав промовчати й підніс Ліщенку, спостерігаючи, як вона вплине на нього. Ліщенко випив, дуже скривився, аж сльози з очей показалися. А коли цієї «горілки» випив шофер, він, мов його щось укусило, підскочив з кулаками до Семенцова, промовляючи:

– Ти що мені підніс? Це ж не горілка! Це ж отрута! Отруїти мене хочеш?

В кімнаті піднявся великий «кагал». Господиня хати, Марія Іванівна, перебувала в цей час на кухні. Почувши цей лемент, хутенько вбігла до кімнати, побачила пусту чвертку на столі, жахнулася й скрикнула:

– Це ж ви випили моє лікарство, я хвора по жіночому, мені акушерка Дар'я Максимівна дала ці ліки, а ви випили, як це так? — звернулася вона до свого чоловіка, думала, що це він з шафи взяв цю чвертку.

Іван Артемович пояснює своїй дружині, що чвертку з цією отрутою поставив на стіл учитель. А Ліщенко сидить за столом мовчки, не знає, що йому казати. Шофер, коли почув, що це за горілка, піднявся з-за столу, підійшов до Ліщенка і з усієї сили кулаком торохнув учителя прямо по обличчю. Та встиг тільки один раз ударити, бо господар і господиня вчепилися за шофера й не дали йому далі займатися розплатою за випивку, яку Ліщенко украв у Семенцова. А Ліщенко прихватив нашвидку свою одежину й вискочив на подвір'я.

Довгий час після цієї пригоди згадували вчителі про «подвиг» Ліщенка, а він якось підійшов до мене й сумно промовив:

– Хай би воно здохло, те порося, що ти осмалив, не знявши шкури.

Я здивовано запитав у Ліщенка:

– Що це значить?

Він відповів:

– Коли б не порося, то хто б міг знати про все те, що трапилось в Семенцова.

Це було взимку, а влітку Ліщенко ще встругнув один фокус. Учитель Маркштедер вручив мені фотографію, де Ліщенко серед випивох видірає неабияку роль. На фото група людей середнього віку активно випивають самогонку. Дехто п'є з чарки, дехто з склянки, дехто з відра або з гладишки, а Ліщенко стоїть посеред

цієї компанії і п'є самогон прямо з великої пляшки. Фотограф Бичок дуже вдало зафіксував цю епопею на фоні природи, на луці річки Сейм. Подібними фокусами Ліщенко так підірвав своє здоров'я, що потрапив до лікарні, але було вже пізно, лікування не допомогло, й він помер, проживши 29 років.

А от і другий екземпляр в цій Каменській семирічній школі. В 1935 році Кролевецький РайВНО призначив на посаду вчителя російської мови й літератури Санжару Степана. До цього часу він працював у Шосткинському районі. Там він змінив декілька шкіл за час своєї роботи. Ніде Санжара не вживався з учительським колективом, а тому йому пропонували залишити Шосткинський район. Перший рік роботи в Каменській школі Санжара поводив себе нормально, придивлявся пильно до учительського колективу й намагався показати себе з найкращої сторони. В грудні 1936 р. проходила атестація вчителів в Кролевецькому районі. Комісія по атестації була укомплектована Чернігівським ОблВНО. Головою комісії працювала учителька Висоцька з Шосткинського району. Коли вона побачила Санжару, здивувалася.

– Як це він потрапив до вашого району, — запитала Висоцька в зав. РайВНО Ладика, який теж був членом атестаційної комісії.

Ладика Сергій Якович відповів:

– Не вистачає в районі кадрів, от і приходиться брати на роботу того, в кого є певні документи.

Коли в школі закінчилась атестація, зібрались вчителі послухати висновки комісії. Голова атестаційної комісії Висоцька сказала, що комісія в основному задоволена учительським персоналом Каменської семирічної школи. Учительський колектив складається з молоді. Всі вчителі методично підготовлені, активно працюють як у школі, так і на громадській роботі. Колектив учителів дружний.

– Одно мене дивує, — зауважила Висоцька. — Я дуже добре знаю учителя Санжару Степана по Шосткинському району, де я працюю інспектором в РайВНО. Він там своєю поведінкою скомпрометував себе як учитель. Це заядлий «склочник». Не слухайте його, коли він надумає щось негарне розповсюджувати. Це такий наклепник, якого трудно собі уявити. Те, що він у вас притих, це зовсім не говорить за те, що він переглянув свою поведінку.

Санжара слухав уважно зауваження голови атестаційної комісії, але не промовив жодного слова. Ще деякий час Санжара поводив



Хор сільської школи.

себе в нормі. А потім не витримав. Почав ковиряти. Написав до газети «Комуніст», що буцім-то в школі всі парти одного розміру. Це зовсім не так. Парти відповідали вимогам шкільної гігієни. З цього часу Санжара підтвердив висновки атестаційної комісії про те, що він дійсно заядлий наклепник. Почалась Вітчизняна війна 1941 року. Санжара до армії не пішов, став дезертиром. В 1942 році такі, як він, відзначали «річницю визволення Кролевецького району від радянської влади». На зборах виступив з великою промовою Санжара. Він дякував фашистським загарбникам за звільнення району від більшовиків та за ті «нові порядки», що їх створили на окупованому районі фашисти. Коли закінчились збори, до Санжари підійшли дві жінки й запитали в нього:

– Як же так, Степане Потаповичу, ви учитель нашої школи і таке страшне говорите на зборах?

Він відповів:

– Чия скрипка грає першу, під неї й треба танцювати.

Коли осінню 1943 року Кролевецький район був звільнений від німецьких загарбників, Санжара хутко зник із села.

А було й таке. В Локнянській семирічній школі в тридцяті роки часто змінювались кадри вчителів. Особливо часто з'являлися новенькі директори школи. В 1936 році в Локнянську школу був призначений директором Тройтяк. Він закінчив Чернігівський педагогічний інститут. Директор сумлінно взявся за роботу. Він організував ферму кролів при колгоспі, за якою доглядали учні Локнянської школи. В школі працювали два учителі з села Ленінське — Андрієнко й Малиновський. Андрієнко володів значним гумором. Кролів він називав колгоспними слонами. І ця назва щільно прилипла до кролячої ферми. Одного разу Андрієнко зробив зауваження двом учням, в яких піонерські галстуки були в неприглядному стані. Учитель сказав учням:

– Треба, щоб піонерський галстук відповідав своєму призначенню, завжди щоб був чистим і акуратним, а ви з галстуків зробили ганчірки й носите.

Цього було досить, щоб одна з учительок школи, по національності єврейка, сфабрикувала велику справу, де учительку Андрієнку міцно приклеїла ярлик «врага народа». Комісія, яка перевіряла поданий компрометуючий матеріал, констатувала, що учитель Андрієнко по-ворожому ставився до організації кролячої ферми при колгоспі, називав кролів колгоспними «слонами». Крім того, Андрієнко нехтував значення піонерських галстуків. В цій неприглядній справі було обвинувачено директора школи Тройтяка та завуча школи Малиновського за потурання Андрієнкових «ворожих» дій, спрямованих проти колгоспу та піонерської організації. Справа була передана до народного суду, який виніс рішення:

1. За зловживання службовим становищем, за безконтрольність поведінки вчителя

Андрієнка, директора Локнянської неповно-середньої школи Тройтяка звільнити з посади директора й заборонити йому займати будь яку посаду в органах народної освіти.

2. Завучу школи Малиновському заборонити читати в школі історію.

3. Учителя Андрієнка позбавити волі терміном на п'ять років тюремного ув'язнення. Так закінчилась ця ганебна справа, яка не була варта виїденого яйця, ні в чому не повинних людей в період сталінських репресій. Андрієнко загинув у в'язниці, Тройтяк працював бригадиром в колгоспі рідного села на Чернігівщині, а

Малиновський в ту ж осінь був покликаний до Радянської Армії, в якій прослужив вісім років матросом Чорноморського флоту.

Після Вітчизняної війни 1941–1945 років у Локнянській семирічній школі працював директором Пригара Степан. Сім'я директора складалася з двох осіб, а саме: Пригара Степан, 43 роки, й Пригара Іван, 48 років. Це були два підтоптані старики, які чомусь не були одружені. Харчувалися вони вдома, бо коли столувалися в когось з колгоспників, то треба за стіл платити, а це ніяк не входило в характер цих парубків-учителів. Згодом Пригари придбали корову. За коровою слідкував Іван. Коли корова отелилася, а сарай знаходився метрів за 200 від квартири директора, учитель математики Пригара Іван Про-копович замотував теля в ганчірку, теля знаходилось у квартирі Пригар, й ніс його до корови по вулиці, на якій проживали селяни. Всі бачили й дивувалися з такої чудасії. А Іван Прокопович, принісши теля до корови, припустив його, щоб воно самостійно наїлося, поссало молоко з вим'я корови, потім решту молока видоїв у дійницю, знову загорнув теля в ганчірку, скинув його на свої плечі, однією рукою підтримує теля, щоб не випало з ганчірки, а в другій руці дійниця з молоком, прямує по вулиці до квартири.

Така справа утруднювала роботу в школі, а тому Пригари найняли наймичку аж з Білогривого хутора, десь кілометрів за 50 від села Локні, бо ні в Локні, ні в найближчих селах в найми до Пригар ніхто не погоджувався. Наймичка Мелашка ретельно господарювала, варила, пекла й доглядала за коровою. Зранку Степан Прокопович давав наймичці наряд, що саме варити й що пекти й в якій кількості. Одного разу Міля, так звали наймичку, дуже здивувалася, коли Степан Прокопович наказав:

– Міля, спеки мне один блин, только один блин!

– Так як же, Степане Прокоповичу? А Івану Прокоповичу теж треба щось поснідати.

– Тебе говорят, один блин, от и въполняй мой приказ, а Иван Прокоповевич скажет тебе, что ему сварить.

Пожила Мелашка в наймах один місяць, розрахувалась і зникла з Локні. Прийшлося Пригарам шукати іншу наймичку. Знайшли, але теж не надовго. В таких умовах, які вимагали Пригари, жити й працювати не було ніякої можливості. Самодурство братів учителів Пригар не знало ніякого обмеження.

При клубі організувався хор з місцевої колгоспної молоді. Іван Прокопович теж явив бажання бути хористом, хоч ніколи голосом він не володів, а раз Степан послав його в хор, то треба погодитись з думкою брата; уважно слідкувати, яких саме пісень буде співати хор. На всі репетиції Іван з'являвся справно й співав так, що його голосу ніхто не чув. Хор готувався до свята Перше травня. Співали народні пісні. Вивчили пісню «Ой, не рости, кропе, високий та й у городі». Ця пісня ставить у смішне становище старого парубка, який хоче одружитись з молодою дівчиною. Пригари прийняли цю пісню як насмішку над ними — старими парубками. І от коли зібрався хор виступати перед колгоспниками на урочистому вечорі, директор школи Пригара Степан попросив список пісень. Взяв список, а Іван пальцем показує братові «ось вона». Степан олівцем закреслив пісню й суворо промовив:

– Категорично забороняю.

А тому цієї веселої народної пісні на святковому вечері хор не співав. Хор виконував «Інтернаціонал». Але за такий короткий час, як був створений хор, його досконало хор не виконав. Пригара Степан терміново послав заяву в райком партії, де він звинувачував завуча школи, керівника хору Неменшого І. О. в усіх гріхах організованого їм хору. Прибула в Локню комісія перевірити, відбулися партзбори по цьому питанню, але комуністи Пригару не підтримали. Невдовзі Пригара переселився в Коропський район, назавжди залишив Кролевеччину.

А буває й таке. По формі людина належить до вчителів, яких на всіх нарадах називають «кращі з кращих». Ільченко Григорій Микитович працював директором Оптівської середньої школи. На початку Вітчизняної війни 1941 року Ільченко евакуювався з сім'єю в Казахстан. В Казахстані працював у військовому училищі, читав лекції по історії партії. На фронті жодного дня він не перебував. В 1946 році Ільченко повернувся на Кролевеччину й, як положено по закону, зайняв посаду директора Оптівської середньої школи. Невдовзі Ільченко познайомився з воєнкомом Кролевецького райвоєнкомату підполковником Мухіним. З допомогою Мухіна Ільченко оформляється «інвалідом» Вітчизняної війни. Протягом року він незаконно отримує щомісяця 650 карбованців (ставка лейтенанта). Через рік перекомісія інвалідів. Такий порядок, кожен інвалід підлягає медичному огляду. Коли Ільченко з'явився на

медогляд, медичні працівники здивувалися: ніяких травм на тілі інваліда медична комісія не знайшла. Головний лікар Завгородній запитав у Ільченка:

– Де ж у вас поранення?

Ільченко відповів, що він поранений у спину. Лікар уважно обстежив спину «інваліда» і спокійно промовив:

– Так, тут на спині у вас колись була чирка (фурункул), ніякого поранення на вашому тілі не було й нема. Це звичайнісінька афера. Як вам не соромно, ви ж комуніст, директор середньої школи.

З цього дня Ільченко Григорій Микитович не став інвалідом і прийшлося йому повернути на рахунок Райсоцзабезу всі гроші, що він їх отримував незаконно протягом року в сумі понад сім тисяч карбованців. Про «подвиг» Ільченка лікарська комісія повідомила Кролевецький райком партії. Там уважно вивчили цю справу й рішили «сміття з хати не виносити». Ільченко так і працював директором середньої школи в селі Оптов.

В Кролевецькому районі працювало понад 500 учителів. В районі сім середніх шкіл і дев'ять семирічних. Це ціла армія працівників народної освіти, які покликані навчити й виховувати молоде покоління. А чи може справитись з цим завданням людина, яка не розуміє та й не хоче розуміти своїх почесних завдань перед суспільством?

В Ленінській середній школі працювало понад тридцять вчителів. Директор школи Рогоза та учитель історії Іванов німецькі, а решта вчителів — мешканці села Ленінського. Тут вони народились, тут вирости, в Конотопі отримали педагогічну освіту й працювали у своєму рідному селі. Здавалось би, що вчителі будуть працювати дружно, будуть патріотами свого села. Але цього не сталося. При школі було декілька учительських квартир, в яких проживали місцеві вчителі. Був великий підвал (льох) колективного користування, в якому вчителі зберігали овочі. За ці овочі завжди виникала сварка між учителями. Їм чомусь здавалось, що хтось бере (краде) в них картоплю, буряк, моркву і т.д. Але в кожного господаря окремих засік, в якому зберігається урожай з городу.

Щоб з'ясувати конфліктну справу, директор школи Рогоза в один з вихідних днів замаскувався в «своєму» засіку, що знаходився в кінці льоху, з метою впіймати винуватих в конфлікті на «гарячому місці». Просидів директор в своєму засіці півдня, але

порушників порядку так і не було. Заходили вчительки до льоху, кожна з них брала овочі з свого засіка й виходила з льоху. Цю справу було спростовано на засіданні педради, після чого вже суперечки по питанню крадіжок овочів припинилися. Але конфлікт не припинився. Одного разу вчителька в суботу попрапа свою білизну й повісила сушити на подвір'ї з таким розрахунком, що в неділю день вихідний і білизна посохне й нікому заважати не буде. Але коли вчителька ранком вийшла на подвір'я, то побачила, що на кожній речі пляма з дьогтю. Вся білизна була по-хуліганському зіпсована. Конфлікт знову розгорівся й набрав ще більшого розмаху. От така неприглядна справа довгий час панувала в учительському колективі Ленінської школи в тридцяті роки.

В Кролевецькому районі найбільше не везло Локнянській семирічній школі, як в тридцяті роки, так і після. Коли в 1949 році Пригару Степана звільнили з посади директора школи, на його місце був призначений Чалий Павло. Чалий успішно проводив перебудову роботи в школі, справно господарював. Провівши в короткий срок відповідний і необхідний ремонт приміщення школи й правильно організовував навчально-виховний процес. Це все позитивно. Але Чалий як директор школи мав багато негативного. Чарка горілки заплямовувала всі позитивні сторони директора. Так, наприклад, 7 листопада під час святкування 32-ї річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції до Чалого завітав у гості його свояк. Обідали з чаркою. І коли Чалий сп'янів, почав бити гостя. Перебив руки своякові, а дружину свою Галю з дитиною вигнав з хати. Галя попросила в колгоспі підводу, покинула чоловіка, відправилась в село Дубовичі. Тижнів два Чалий проживав у своїй квартирі один, а потім поїхав у село Дубовичі й умовив дружину повернутися до Локні. Шофер Олійник, який привозив колгоспною машиною майно й Галю з донькою, виїхавши з двору, на вулиці активно співав весільних пісень на адресу директора школи Чалого.

*Про село Мучиголови
та найближчі міста*

прізвище Петрусенки. Перед Жовтневою революцією в Тулиголовах нараховувалося до сорока козачих дворів Петрусенків.

* * *

Лютневу революцію 1917 року в Тулиголовах зустріли насто-рожено. Люди при зустрічі недовірливо повідомляли один одному про те, що царя Миколу II прогнали. Ще недавно в церкві співали «Многая лета», а тут бач, яка халепа, прогнали й квіт. Значить, він був не помазаник Божий, а простий смертний, як і всі.

– Да хто там його мазав, — відповідав зустрічний.

Одного разу в церкві піп Олександр, якого миряни звали про-сто Шурка, вийшов до віруючих і запропонував розписатися на великому аркуші паперу про те, що ми всі, мов, згодні з тим, що царя нема. Почали віруючі розписуватись, а хто не вмів писати, ставив хрещика. Один з віруючих, Самійленко Дмитро, якого про-зивали «Везя», бо він говорив дуже повільно, виступив проти цієї процедури і заявив твердо:

– Розписуватись не треба, бо батюшка замість слова «згодні» може написати «не згодні», тоді що?

Серед віруючих виникла сварка, одні доводили, що так і треба, як батюшка кажуть, інші навпаки. Писанина припинилася. Піп з своєю бумагою повернувся до себе в олтарь, не досягнувши мети.

Лютнева революція майже ніяких змін в селі не зробила. На заможних господарів так само працювали батраки та поденщики.

В листопаді 1917 року з міста Шостка прибув содлат-агітатор. Він розповів селянам на сходці, що в Петрограді, а потім і в інших містах Росії відбулися повстання, і що Тимчасовий уряд повалено, а створено новий уряд із робітників, селян та солдатів. Солдат до-водив, що по програмі нового уряду, який зветься більшовицьким, всі землі поміщицькі, монастирські та куркульські будуть передані безземельним та малоземельним селянам. Новина, що її розповів солдат, дуже сподобалась більшості селян, але одне місце було не до вподоби, коли він заявив:

– В мого батька, який проживає в Полтавській губернії, теж шістдесят десятин землі. От коли я з'явлюся додому, то я його придавлю так, що він пищатиме. Скажу: ти, куркуль, віддай землю бідності (солдат нецензурно висловився в адресу свого батька).

Село Тулиголови розташоване на високому правому березі річ-ки Реть. Лівий берег річки пологий і щільно підходить до широкої смуги лісостепу. Правий берег стрімкий, покритий густим лісом, який поширювався непрохідними хащами далеко на північ.

Під час монгольського панування, коли загрожувала людям велика небезпека, а це траплялося дуже часто, люди перепливали річку з південного берега на північний і ховалися в лісах, пережи-ваючи лиху годину. В лісі будувалися курені, ставилися тимчасові житла, в яких перебували (тулили голови) люди.

Згодом на правому березі виникло невелике селище, яке й було назване Тулиголови. Сюди почали сходитися люди звідусіль, які ті-кали від монгольського ярма. Так виникло козаче село Тулиголови. Тепер і правий, і лівий береги річки Реть густо заселені. Село Тулиголови входило до Глухівської козачої сотні Чернігівського полку.

Після визволення Київської Русі від монгольського панування Тулиголови почало розвиватися швидкими темпами. Створилась велика громада. Відбулося класове розшарування села; виникли заможні господарства, які захоплювали кращі громадські землі, ліси та луки.

Катерина II, коли мандрувала з Москви до Києва, дуже милу-валася тулиголовським пейзажем. Річка Реть в той час була дуже широка, з мальовничими берегами. В найвужчих місцях вона до-сягала 300 м в ширину, а перед селом ширина річки була понад кілометр.

Головна вулиця в Тулиголовах звалася Кропив'янка, бо там росла велика кропива. На цій вулиці першим поселився козак Петрусь. Пізніше вулицю було перейменовано в Петрусівку, бо козак Петрусь залишив після себе багато спадкоємців, яким було дано

На сходці негативне пожвавлення. Селяни, які були виховані в повазі до старших, а особливо до рідних, з гнівом заговорили до солдата. Сходка закінчилась з великим розчаруванням присутніх. Розходились селяни по домівках роздратовані поганою поведінкою солдата, що так зневажав свого батька.

В кінці 1917 року стали повертатися з війни солдати. В багатьох із них була зброя. Солдати розповідали, що армія дезорганізована. Воювати ніхто не хоче, німці теж проти війни. Часто німецькі солдати приходили в окопи до російських солдатів і навпаки, і мирно вели розмови про те, що війна нікому не потрібна. І дійсно, з війни багато хлопців з села не повернулися додому, загинули «за віру, царя й батьківщину», як тоді трактували по всіх церквах.

Загинули:

1. Самійленко Іван Федорович (Нефодович)
2. Позняк Яків Федорович (Савонович)
3. Петрусенко Никифор (Фрольонок)
4. Шепетун Роман Семенович
5. Хоця Григорій Павлович (Машкур)
6. Самоброд Іван (Софійчук)
7. Самоброд Степан (брат Іванів)
8. Самійленко Михайло Овсійович
9. Биковець Степан Іванович
10. Костюченко (Ховзун)
11. Очкал Павло Сафонович
12. Ткаченко Микола Корнійович
13. Рудь Федір Йосипович
14. Кирик Павло Прохорович
15. Ткаченко Степан Пилипович
16. Петрусенко Петро Лаврінович
17. Петрусенко Сергій Андрійович
18. Петрусенко Степан Федорович
19. Василенок Павло Петрович
20. Баран Іван (Коваль)
21. Петрусенко Омелько Степанович (Палійчук)
22. Усик Сергій Сергійович
23. Тимошенко Іван Степанович
24. Петрусенко Іван Трохимович
25. Маренко Степан (Рекуха)

26. Петрусенко Олександр Лаврінович
27. Вербицький Іван (Куйдович)
28. Баглай Дмитро
29. Кузін Андрій (Стьоха)
30. Краснопольський Никифор
31. Самійленко Никифор (Артильнович)
32. Черторійський Яків Павлович
33. Плохута (Кушнір)

Село хвилювалося. Кожен день проходили загальні збори селян, на яких обговорювалися одні й ті ж питання — влада, земля.

Так закінчилась зима 1917–1918 років, а весною, в квітні місяці, з'явилися німці, в обозі яких з'явилися українські вояки. На селянській сходці було об'явлено, що Україна стала окремою самостійною державою.

* * *

В Глухові була створена Червона гвардія. До неї з тулиголовських хлопців вступили:

1. Матях Прокіп Тимофійович
2. Самійленко Гаврило Дмитрович
3. Пух Федос
4. Меншун Федос
5. Бороденко Микола
6. Хоменко Оврам
7. Мурий Данило
8. Мова Гаврило
9. Березний Ілля

Крім Червоної гвардії, в Глухові перебував 375-й Батуринський полк. Цей полк в повному складі повернувся з фронту до Глухова, звідкіль він в 1914 році вирушив на фронт. Командир полку — полковник Суворов — був поміркованою людиною; радянській владі він не заважав, але й не підтримував її. А тому Червона гвардія до полку ставилась з недовір'ям. В березні місяці 1918 року проти полку виступила Червона армія; до неї приєдналися селяни з навколишніх сіл. Особливо в цьому виступі було активне село Студенок. Всі селяни цього села, озброївшись хто чим міг, почали наступ на Глухів. По наступаючим стріляли з гармат солдати Глухівського

гарнізону. Але між солдатами почався розлад. Частина з них приєдналася до Червоної гвардії. Глухів був зайнятий повсталими. Повстанці почали переслідувати тих солдатів, які чинили опір повстанцям. Доказом було те, що коли в солдата була задрипана в грязі шинеля, він вважався за ворога й тут же був розстріляний. Багато офіцерів з Батуринського полку теж було розстріляно.

Під час такої колотнечі анархічно настроєні елементи організували єврейський погром. За один день було вбито сто сімнадцять чоловік євреїв. Лавки та будинки, що належали євреям, були пограбовані. Розгул анархії тривав три дні. А потім радянська влада при підтримці Червоної гвардії навела порядок.

На початку 1918 року в м. Шостку завітав загін анархістів під керівництвом матьорого анархіста Ремньова. Ремньов надумав пограбувати військовий завод, що виробляв порох. В лабораторії заводу знаходились золоті чаші, які використовувались при лабораторних роботах. Вони конче потрібні для заводу: без них в той час неможливе виробництво пороху.

Про намір Ремньова довідались робітники заводу й виставили велику охорону в заводському дворі. Коли анархісти з'явилися на території заводу, їх звідти вигнали. Анархісти організувалися в бойовий загін і намагалися штурмом оволодіти заводським двором. В місті по всіх церквах ударили на сполох. З усіх вулиць міста поспішали робітники до заводу. Ремньов бачить, що справа для нього набирає загрозливого характеру, покинув Шостку й відступив до ст. Терещенська. Там анархісти підготувалися й почали з гармат обстрілювати Шостку. Цілий тиждень вибухали снаряди на вулицях міста, а потім анархісти штурмом оволоділи Шосткою. В цій безглуздій боротьбі, що її затіяв Ремньов, загинуло понад сто робітників: та й в загоні анархістів були великі втрати. Ремньов більше не намагався забирати заводські цінності і через тиждень вибув із Шостки, бо наближалась армія кайзера.

* * *

З приходом німців почали формуватися й українські військові загопи — гетьман Павло Скоропадський оголосив заклик до вступу в гетьманську армію. До неї пішли переважно сини заможних

селян та міської буржуазії; в Глухові було організовано великий військовий загін, солдати якого самі себе називали «козаками», а селяни чомусь їх звали «гайдамаками». За слово «гайдамаки» гетьманці дуже сердилися, і того, хто провинився, жорстоко били шомполами.

До гетьманського війська добровільно вступили два брати Черторийські — Дем'ян та Пантелій. Їхній батько, Павло Черторийський, був слабенький середняк, але чомусь так вороже ставився до нового ладу, що скрізь, де тільки збереться декілько селян, і серед них Павло, якого селяни прозвали «Павлиця», він зразу ж заводить розмову про більшовиків і проклинає їх на чому світ стоїть. В травні 1918 р. гетьманці організували криваву розправу над людьми, які активно підтримували радянську владу. Було заарештовано в Глухові сорок один чоловік, яких гетьманці розстріляли й кинули в шахту біля села Полошки. Того ж літа були заарештовані тулиголовські хлопці — Хоменко Оврам, Матях Андрій та Самійленко Євдоким. їх розстріляли в м. Глухові біля батуринських казарм. Хоменка й Матяха видав гетманцям Ільєнко Лаврентій, показав їм, де саме ховаються хлопці, а Самійленка Євдокима видав Самійленко Дмитро (Кравець), сусіда Євдокимів. В Тулиголовах, де була волость, весь час перебував невеликий гарнізон гетьманців. Він забезпечував «порядок» в селі. Коли вечорами збирається на вулиці молодь, щоб поспівати пісень, їх безжально гетьманці розганяють, б'ють нагаями й шомполами. Особливо лютував гетьманець Цуканов Панас. Він родом з містечка Воронеж, а одружений був з тулиголівською дівчиною Самійленко Приською Дмитрівною. Ця ряба потвора без нагая ніколи не з'являлася на вулиці. Одного разу вечором молодь зібралася на вулиці Горбачівка. Тихенько співали собі. Коли на дорозі з'явилася незнайома постать, всі притихли, чекаючи нахабника Цуканова. Постать наблизилась до гурту молоді, і всі впізнали, що то був німий Левчишин, безпритульний. Настороженість зникла, а автор цих рядків голосно вигукнув:

– Гайдамака!..

Весь гурт молоді дружно реготав. А в цей час дійсно з'явився гайдамака Цуканов і кинувся на молодь з нагаєм, викрикуючи:

– Гайдамаки! А где они?!..

Цуканов нагаєм ударив Миколу Петрусенка. Молодь, хто куди, порозбігалася. Я прийшов додому, але спати в хату не пішов, боявся,

що Цуканов довідається, хто саме вигукнув слово «гайдамака» і тоді шануй свою шкіру, Йване. Переспав на горищі в ове-шнику, а ранком погнав корову пасти в ліс.

Крім гетьманців, в селі майже весь час перебував німецький гарнізон, чоловік сорок. Німці ніяких прикростей населенню не робили. Вони щодня займалися муштрою і в справі громадські не втручалися, вели себе чемно.

Гетьманці Дем'ян і Пантелій Черторійські служили в Глухові, але часто навідувалися в своє село. В селі вони не з'являлися в гетьманській формі, а надівали свій селянський одяг, брали з собою шомполи або нагаї й ходили набундючені по вулицях, спостерігаючи, кому б усипати шомполів. Своєю поганою поведінкою, своїм жорстоким ставленням до селян ці два брати-гетьманці викликали до себе велику ненависть з боку населення. Дем'ян завітав в сусіднє село Дубовими. Дубовицькі хлопці вибрали слухну годину, так відлупцювали Дем'яна, що він полежав в ліжку декілька днів і врізав дуба, цебто помер.

Влітку 1918 р. в дубовицьких лісах перебував невеликий партизанський загін. Одного разу, це було в жовтні місяці, декілько партизан вечором з'явилися в Тулиголовах. Йдучи по вулиці (по шляху), вони натрапили на гетьманця Пантелія. Пантелій спочатку прийняв їх за тулиголовських хлопців. Він голосно й погрозово закричав, розмахуючи шомполем:

– Хто йде?

Партизани відповіли:

– Свої!

І коли вони зрозуміли, хто перед ними, хутенько Пантелія схватили, руки назад скрутили й наказали:

– Веди до себе додому.

Але завжди біля двору Павлиці була охорона з місцевого населення, які по черзі, по два чоловіки, брали з собою палиці і йшли в караул охороняти Павлицю. Ця «охорона» пропустила партизан, бачачи, що попереду йде Пантелій. Пантелій постукав у двері й промовив: «Я». Його сестра Параска відчинила двері й впустила в хату партизан. Павлиця в цей час сидів за столом і, коли зайшли партизани, промовив:

– От і добре, разом повечереємо, — подумав собі що це гетьманці, бо з ними був Пантелій.

Павлицю там же, за столом, було вбито. Від пострілу гасова лампа потухла, в хаті вчинився галас; Параска, скориставшись з цього, розв'язала руки Пантелія, і він вискочив з хати й утік. Через день Павлицю поховали, і Пантелій збирався від'їхати до Глухова, але в цей час в село прибув загін петлюрівців, а з ними й загін партизан-дубов'ян. Коли партизани наблизились до Пантелієвої хати, він це побачив і почав тікати. На перелазі його настигла куля й поранила ногу. Тут і настигла його смерть. Так ганебно закінчили своє життя гетьманці Черторійські — Павло, Дем'ян і Пантелій.

В листопаді 1918 року в Німеччині вибухнула революція. Кайзера, як і російського царя Миколу, народ прогнав з престолу й вигнав з країни. Німецькі окупанти залишили Україну, а з ними й українська буржуазія виїхала до Німеччини.

По всіх селах Тулиголовської волості стали створюватись партизанські загони, з яких згодом був створений Дубовицький полк. Командиром полку партизани вибрали Максима Артамонова, жителя села Черторій. В березні 1919 року полк вирушив по Чернігівській губернії для боротьби з бандами, а в травні того ж року Дубовицький полк був розташований в Києві. Влітку, коли денікінська армія посувалася на північ України, Дубовицький полк брав участь в боях з білогвардійцями Денікіна в районі Черкас, але потерпів поразку і перестав існувати як бойова одиниця. Більшість тулиголовських хлопців повернулися додому і знову був створений партизанський загін для боротьби з білогвардійцями. Подібні загони були створені й по інших селах Тулиголовської волості, які об'єдналися у велике партизанське з'єднання. Партизанським з'єднанням командував Шуба Федір Петрович, житель села Дубовичи.

Денікінські гарнізони, що перебували в Глухові та Кролевці, боялися з'являтися в селах Тулиголовської волості. Шубинці наганяли на них жах. 12-го вересня 1919 року великий загін денікінської армії пересувався з Кролевця до Глухова через село Тулиголови. Загін тулиголовських партизанів був розташований за околицею села в Федосюковому саду. Молодий партизан Козел Федос сидів високо на дубі й спостерігав за рухом на шляху. В цей час з села виїхало чотири вершники й попрямували до коней, що табуном паслися на полі. То була денікінська розвідка. Федос крикнув:

– Денікінці на Самобродовці!

Партизани обстріляли розвідку, і кіннотники галопом по-

мчались на село. Партизани розсипалися і рушили теж на село. Чотири партизани: Прилобок Михайло, Ворона Левко, Коваленко (Самодир) та Неменший Семен потрапили на шлях і погнали розвідку назад. Із-за рогу садиби Цикунова виїхала денікінська тачанка з кулеметом і обстріляла партизан. Партизани Усиковою вуличкою відступили до лісу. Білогвардійці мали на увазі ночувати в селі, але після стрілянини, що її проявили партизани, не гаючи часу попрямували до Глухова. Два денікінських кіннотники заїхали на вулицю Гончарівку з краю села й вимагали, щоб їм винесли молока напитись. Вони прив'язали коней до хвіртки Литвинчука Івана, а самі зайшли до двору. В цей час з'явилися на вулиці партизани, і денікінці, покинувши своїх осідланих коней, городами втекли з села, залишивши дві кобили гнідої масті.

Про шубинський загін ходили легенди. Одна легенда доводила, що в партизанському загоні чотири тисячі партизан, інші доводили, що партизан не менше, як сорок тисяч. Це й лякало білогвардійців, а насправді в загоні нараховувалося близько трьохсот партизан.

В перших числах листопада денікінці намагалися знищити партизанський загін, який їх дуже непокоїв. 10-го листопада великий білогвардійський загін кінноти, піхоти й артилерії прибув в Тулиголови. їх супроводив Петрусенко Григорій (Карпенюк). Карпенюк особисто знав майже всіх тулиголовських хлопців, які перебували в партизанському загоні. Він склав список партизан й детально зазначив, де хто й на якій вулиці проживає. Цей список Карпенюк передав денікінському штабу.

Штаб знаходився в хаті Петрусенка Павла (Мартиновича), а поруч стояла хата партизана Ткаченка Івана. В цій хаті білогвардійці тримали заарештованих. Був заарештований Петрусенко Лаврентій, Шепетун Роман, Кирик Григорій, Неменший Оврам, Головач Петро та піп Андрієвський Олександр, на якого Карпенюк був злий.

Петрусенка Лаврентія денікінці повісили, Шепетуна Романа зарубали шаблею. Головач Петро втік з-під варти, коли його вели на розстріл, попа Андрієвського відправили в глухівську тюрму, а Кирика Григорія й Неменшого Оврама відпустили. Хату Ткаченка Івана підпалили й без огляду швиденько відступили до Глухова, бо партизани почали наступ на село і вже зайняли вулицю Хворостянку. На цій вулиці стояв будинок Карпенюка, де проживала

його сім'я. Карпенюк сподівався, що денікінці в селі будуть доти, поки не знищать партизан, і спокійно влігся спати, а коли в хату постукали, він спокійно відчинив двері й проговорив:

– Заходьте, господа.

Коли «господа» запропонували йому збиратися, він почав їм доводити, що він з ними прибув на допомогу, боротися з більшовиками. Того ж вечора Карпенюк, як провокатор, був розстріляний. Так невдало закінчилась денікінська експедиція в партизанський край.

В кінці листопада 1919 року білогвардійці залишили Глухівщину, відступаючи на південь. В селі запанувала анархія. Головою сільської Ради був обраний Сикса Антон. Це така зіпсована людина, що до неї трудно підійти, поговорити про щось, чи попросити поради. Він був занадто грубий, без матюків не розмовляв, навіть на загальних зборах селян припускав жакливу некультурність. Його «опричники» Бороденко Микола, Коваленко Андрій та Нечай Філімон на кожному кроці творили анархію (беззаконня). Дійшло до того, що вони заходили до попа й пропонували йому, щоб піп у церкві під час служби об'явив про шлюб їх з дівчатами села. Причому ні дівчата, ні їх рідні про це нічого не знають. Так на саме Водохреща піп перед віруючими, що молилися в церкві, перериває свою релігійну службу і читає:

– Желаютъ вступить в законный брак Сикса Антон Емельянович с жительницей Преображенского прихода Самойленко Ульяной Захаровной; Коваленко Андрей Митрофанович с Глобой Ефросинией Лукиничной; Бороденко Николай Викторович с Савченко Евдокией Денисовной.

Серед присутніх виникло велике непорозуміння, а хто з рідних, зачитаних попом, був тут присутнім, губився в догадках:

– Що це значить?!..

Того ж дня ці хулігани запрягли коней в сани і ну кататися по вулицях села, стріляючи з рушниць та пістолетів. Підручні Сикси Антона — Бороденко Микола, Нечай Філімон, Коваленко Андрій та Куликов Василь — займалися грабунками, вбивали мирних жителів. Від їх бандитських рук загинули двоє стариків Нечаїв — дід та баба Кулина, Сірик Явтух.

Бороденка Миколи сестра була замужем в селі Дунаєць. Микола там часто бував. В Дунайці теж були подібні головорізи. Вони ор-

ганізували напад на оселю одного селянина, з метою пограбувати господарство. Ніччю почали добиватися в хату, стали ламати двері; селянин мав зброю, попередив, що буде стріляти, коли вони не припинять це неподобство. Бандити не вгамувалися, селянин вистрелив і убив Куликова Василя. А ранком до нього з'явилися ці ж самі бандити і вбили селянина. Куликова поховали з великими почестями на цвинтарі церкви. Взагалі в 1919 році в Тулиголовах вольготно жилось бандитам, які по ночам тероризували населення. Шайка бандитів, в яку входили Петрусенко Дмитро (Комисар), Петрусенко Павло (Зеленок), Петрусенко Демид, Петрусенко Панас, Кирик Архип та Папка Омелько. Ніччю вони підходили до хати селянина, розбивали вікно, посилали пікну лопату через вікно в хату і суворо наказували господареві класти гроші на лопату. А до Рудя Луки зайшли в хату, стали вимагати грошей, і коли Лука впізнав Петрусенка Дмитра (Комисара) та необережно спитав: «Це ти, Андрійовичу?», Луку відвели в ліс і там в урочищах Лебеже розстріляли. Ту ж ніч було вбито сім'ю Коваленка Антона: батька, сина Гаврила й доньку Параску. На стук бандитів у двері з хати вийшла Гаврилова дружина Параска й відчинила банді, а сама побігла до сусіда Коваленка Федора. Вона була у змові з бандою. Бо через зовсім короткий час стала дружиною самого матьорого бандита — Матяха Михайла Тимофійовича.

В січні місяці 1920 року Глухівський і Кролевецький повіти були заняті 7-ю дивізією Червоної Армії, яка рухалась з сходу, розгромивши Колчака, на Польський фронт. Червона Армія навела порядок на Глухівщині й Кролевеччині. Анархія розбіглась хто куди, а 7-а дивізія Червоної Армії попрямувала на польський фронт. Коли все стихло, Сикса Антон повернувся в село і знов став головою сільради. Але перебування на посаді голови сільради в Сикси було недовгим. На загальних зборах головою сільради було обрано Пуха Федора, робітника з Донбасу. Пух Федір — мешканець села Тулиголови, бідняк, і як і інша біднота шукала роботи в промислових центрах, там працювала, а під час революції поверталися до своїх сіл, бо промисловість в революційний час дуже занепадала. Так, в Тулиголови повернулися Василенко Михайло, Ковбаса Павло, Пух Федір та інші. Між керівниками волосного управління й Сиксою, коли він перебував на посаді голови сільради, часто виникали конфлікти. Тиморев Федір Порфирівич, в минулому дрібний по-

міщик, очолював волосне управління. Він був головою волосного виконавчого комітету в Тулиголовах. Тиморев ворогував з Сиксою, він ніяк не міг йому простити за ту критику й за насмішки, коли вони разом перебували в партизанському загоні. Загін дислокувався на Тимошенковому хуторі, жили партизани в клуні, варили їжу в курені під відкритим небом. Сикса часто говорив в адресу Тиморева:

– Це тобі, Федя, не те, щоб за один обід з'їсти смажену курку, а тут будь задоволений печеною картоплею.

При таких аргументах партизани, що були присутні на курені, дружно й з задоволенням голосно реготали, а Тимарев хоть і не подава виду, що він сердиться, але на обличчі змінювався, нервував і таїв у собі ненависть до Сикси та інших партизан. Отож тепер, влітку 1920 року, будучи головою волосного виконавчого комітету, Тиморев зібрав всі матеріали, які компрометували Сиксу й направив їх в повітову ЧК. Комісія все це перевірила, факти ствердилися, і Сиксу Антона Омеляновича було заарештовано. Крім нього, були заарештовані його брат Сикса Володимир, який працював в органах міліції, та Коваленко Андрій Митрофанович, сват і приятель Сикси Антона. Всіх трьох було розстріляно в яру біля Глухова.

Приблизно через місяць Тиморев їхав до Глухова, куди його викликало повітове начальство. По дорозі він заїхав до сільради села Обложки, а там молодий чоловік скаржить на голову сільради Сліпенку, що батько його не хоче відділяти з двору й нічого йому, як синові, не дає. Сліпенко відвідувача умовляв, що все улаштується, що батько отямиться, і ви, мовляв, помиритесь. Почувши цю розмову, Тиморев запропонував інший варіант, а саме: сходити на місце конфлікту, тобто до батька цього відвідувача, й уладнати справу. Так і рішили. І коли прибули до двору селянина, Тиморев господаря запитав:

– Ти чому не отделяеш сина, чому ничево ему не даєш?

А селянин відповідає:

– Яке твоє діло, ти своє майно прошвиндяв, пропив, в карти програв, а тепер лізеш до мене, втручаєшся в наші сімейні справи.

Тиморев психонув, зняв з плеча рушницю й застрелив селянина в його ж дворі, а сам сів на воза, підвода тулиголовська на нього чекала, й поїхав до Глухова. В Глухові він доповів, що вбив бандита.

Коли ж справу перевірили детально, що і як, Тиморева було заарештовано й по вирoku Чернігівської ГубЧК він був розстріляний.

На той час по лісах ще бродили невеликі банди. Однією з банд керував Артамонов Максим, в минулому командир Дубовицького партизанського полку, другою — Маслов, мешканець села Суходіл. Ці банди влітку 1920 року об'єдналися й захопили Глухів. Життя в місті було паралізоване. Радянська влада вжила рішучих заходів; було викликано великий загін Червоної Армії з Чернігова, який і розігнав бандитів. Понад сотню бандитів потрапили в полон; їх військовий трибунал судив: всі бандити були суворо покарані, а яким вдалося втекти з Глухова, ще тероризували населення до березня 1921 року. В березні 1921 року бандитам була об'явлена амністія. Всі вони здали зброю й вернулися до своїх домівок. Так банди всіх мастей було ліквідовано, стало легше жити, сміливіше спати й спокійно працювати.

Громадянська війна закінчилась. З війни не повернулися: Петрусенко Василь Радіонович, його брат Петрусенко Микита, Черторійський Григорій Наумович, Кирик Василь Семенович, Ткаченко Михайло Гаврилович, Василенко Федір Андріанович, Ше-петун Яків Іванович, Пинчук Терешко Олександрович, Мурий Данило Павлович, Медвідь Федір Іванович, Грищенко Роман Андрійович, Пух Федос, Тулупов Юхим Олексійович.

При НЕПі народ жив в достатках. Нестачі ні в чому не було. Заможні хазяїни почували себе вольготно. В 1929 році розпочалася колективізація села, були розкуркулені і вислані за межі України: Петрусенко Павло Григорович, Ворона (Самоброд) Микола Іванович, Самійленко Іван Степанович, Котляр Тимофій, Ткаченко Федос (Федосюк), Кирик Федір Панасович, Ша-котько Степан Грогорович, Ткаченко Василь Олексійович, Ткаченко Гаврило Олексійович, Ткаченко Никифор Олексійович, Ільєнко Петро Лаврентійович, Ільєнко Григорій Іванович, Петрусенко Трохим Онисимович, Литвинчук Никодим Йосипович, Леонов Павло Васильович, Сидоренко Іван Васильович, Рудь Федір Іванович, Самійленко Федір Овсійович, Головня Оврам Семенович, Головня Архип Семенович, Неменший Федір Іванович.

Першим головою правління колгоспу «Червоний Передовик» був обраний Щербина Антон Іванович. Колгоспні справи були вкрай погані. Люди працювали, а за працю одержували мізерну платню. В

1933 році був створений штучний голод. Люди голодували, багато вмирили з голоду, а в заготзерно комори тріщали від зерна. Так «мудро» керував Сталін. Село дуже збідніло. Вигляд його був схожий на напівзруйнований мурашник. Вулиці позаростали колючками та іншим чортополохом. Весною та літом пісень на вулицях не почуєш. Постачання промтоварами населення було злиденне.

* * *

Населення села Тулиголови поділялося на дві громади — козачу й кріпацьку. 80% населення були реєстрові козаки, що в минулому входили до Глухівської козачої сотні Чернігівського полку, а 20% населення були кріпаками таких магнатів, як Лозовський, Черноус та Алферов. Найбагатшим феодалом був Лозовський. Вулиці Гончарівка, Пісок та Яроч до самої церкви Пречистої заселені кріпаками Лозовського. Цей поміщик не гнушався міняти собак на людей. За собак були виміняні з Курської губернії дві сім'ї по прізвищу Тулупови. Декому з кріпаків Лозовський давав своє прізвище. Так, наприклад, кріпак по прізвищу Процьок став Лозовським, а другий кріпак, по прізвищу Куций, теж був записаний Лозовським. В поміщика Алферова було всього чотири кріпаки. Всім їм поміщик дав своє прізвище, з яких після земельної реформи виникло дві сім'ї, а саме: Алферов Касіян та Алферов Василь.

На чолі кожної громади стояв староста. Спірні питання розглядав громадський суд; оскаржити справу можна було тільки до волосного правління, що його очолював старшина. В Тулиголовах між громадами ворожнечі не було. Останнім старостою козачої громади був Ткаченко Гаврило, а кріпацької — Самійленко Антон.

В другій половині XIX ст., в післяреформений час, люди збиралися в чайній, де після чаю можна було й погомоніти або почитати газету. Письменних людей тоді було зовсім мало. Читав газету завжди Очкал Сафон. Він в минулому батрачив у попа і там навчився читати. В Тулиголовах великою чайною володів лихвар Бурик. Щоб більше збиралося людей в чайній і щоб мати більше зиску, Бурик і запровадив читку газети. Так просто зайти до чайної і не випити чаю хоть одну склянку суворо заборонялося. Бурик на цьому розбагатів. Чайна давала великий зиск. Згодом він продав свою садибу Хоці й купив собі добротний будинок в Глухові й про-

довжував торгувати чаєм.

Революційна діяльність Народної Волі докотилася й до Глухівського повіту. По всіх селах чайні було заборонено. Причина цього була ганебна думка царського уряду про те, що, мовляв, там збираються люди і в розмовах своїх припускають вольнодумство, яке знаходиться з крамолою поруч. Навіть вечорниці, де вечорами збирається в хаті молодь — дівчата вишивають рушники, а парубки потихеньку їм заважають, а потім дівчата вишивання ховають і починають пісень співати. І це поліція вважала за неприпустиме явище і безжально розганяла молодь. Часто й парубки влаштовували поліції каверзи. Одного разу поліцай Яшка, як його звали в селі, розігнав молодь з вечорниць, але йому здалося, що цього мало, він погнався за парубками, щоб відшмагати їх нагаєм. Хлопці побачили, що їм погрожує небезпека, сховалися в сінях Горбача Матвія. Яшка почав грюкати в двері й вимагати, щоб йому відчинили. В сінях було прорізане маленьке віконце без скла. В те віконце Яшка присвітив сірника, щоб йому було видно, хто там, в сінях. Василенко Семен (Мацигон) узяв у хаті вилошник і сунув ним прямо в морду Яшці. Поліцай звив і скоро зник. Горбача Матвія поліція довго допитувала, хотіла дізнатися, хто саме підняв руку на стражника. Матвій ту ніч був на ночлігах, це підтвердило багато свідків, а Матвіїха сказала, що вона дуже злякалася й до сіней не виходила, боялася. Після цього Яшку перевели на роботу в інше село.

В селі жив пристав. В його розпорядженні був урядник і два стражники. Влітку кожен вечір, а особливо у суботу чи неділю або інше релігійне свято, приставу запрягають четверик коней, і вся ця погань об'їзжає всі вулиці села, перевіряє, чи ніде не збирається молодь, і коли натрапляють на молодь, розганяють, пускаючи в хід нагаї. І як не забороняли царські сатрапи гулянки, але молодь потихеньку збиралася, помаленьку співали пісень. А інколи й хлопці, щоб пожартувати, улаштовували подібні каверзи. Вони брали біля церкви мари, на яких носять небіжчиків; чоловік вісім піднімають ці мари як можна вище, на самий верх сідає один з парубків, і вся ця братія бігом біжить до шляху і як можна гучніше тупають ногами об землю. Вся ця витівка імітує поведінку станового пристава, а тому й молодь, яка була на вулиці, розбігається хто куди. Але були випадки і не раз, коли ця юрба парубків, не примітивши, зустрічається на дорозі з самим приставом. Парубки в розтіч, а той, хто сидів зверху,

попадає в лабети стражників, які немилосердно його луплять нагаями. Так розважалася молодь. Останніми стражами в селі були: урядник Прошка, стражник Кирпенко та стражник Вернигора.

Селяни середнього віку та й дехто в похилому віці влітку, а особливо в ранню осінь чи весною, в неділю чи в інше релігійне свято збираються біля зборні. Там завжди валялися колоди або старі телеграфні стовпи. Люди чомно займали місця й починалися розмови на всякі теми: про врожай, про погоду, про пори року, сприятливі вони були чи ні. Крім того можна було почути, як колись гуляли в молодості та які траплялися пригоди.

Особливо жваво проходили такі зустрічі, коли тут був присутнім Ткаченко Федос, на прізвисько «Федосюк». Федосюк завжди розповідав про турецьку війну 1878 року, в якій він брав участь. Починав він так:

– Я когда служил в гвардии, на войне с турком был, правда, в боях не участвовал, потому что государь император Александр жалел гвардию и в бой не разрешал. А вот когда война окончилась и съехались государи, чтобы помириться, я был свидетелем зтой церемонии. Наш государь Александр умным был полководцем. Были построены все войска, и наши, значит, русские, турки, значит, турецкие, англичане, значит, аглицкие. Стали мы друг против друга, глазами их пожираем, турки нас боятся, жмутся один к другому. А мы, понимаешь, гвардия, молодец к молодцу; все здоровенные такие, что каждый мог бы пять турок сразу кулаком сшибить, не то, что ружьем. Смотрим, едет султан турецкий, ну, такой, как бы вам сказать, ни богу свечка, ни черту кочерга, как было в гвардии говорят. На нем шапочка красенькая с китицей, через плечо тоже красная лента, а вокруг его турецкие генералы, все в такой же одежде, понимаешь? Приехал, значит, он и остановился впереди своего турецкого войска, а турки как закричат: «Ала, ала, ала!» Это по-ихнему «Ура».

– Федос! — вигукує Биковець Іван. — А на коні якої масті їхав султан?

– Конь под султаном был вороной. Да чего ж ты, Йван, спрашиваешь, ты же был там.

– Я дійсно там був і бачив султана, він їхав на білому коні, а ти, Федосе, в ту неділю, коли це саме розповідав, говорив, що султан їхав на білому коні, чого ж так?

Федосюк:

– Да разве все вспомнишь. Ну, да ладно. Стоит ото султан и смотрит на нас, что-то говорит своим генералам по-турецки. Вот подъезжает англичанка. Теперь помню хорошо, на рыжей лошади, а ноги в лошади по самые колена белые.

Хтось з гурту:

– Так що воно, баба чи що?

Федосюк:

– Женщина. Я хорошо ее рассмотрел; платок в нее на голове шелковый, волос черный, а смотреть сподоба. Англичанка подъехала к султану, поклонилась ему и остановилась со своими генералами недалеко от султана. Вот показался наш государь-император Александр. Вот это да! Сидит на лошади гордо. А лошадь под ним серая в яблоко, это орловский рысак. Что тут было! Гвардия как крикнет «Ура! Ура! Ура!» да так громко, что лошади турецкие и аглицкие перепугались. А он к нам подъезжает и говорит: «Молодцы, гвардейцы! Знаю, не подведете...» А мы снова «Ура!» Государь со своими генералами тоже подъехал поближе к султану и англичанке. С правой стороны нашего царя ехал генерал Скобелев. Вот это молодец, да! Борода черная, а вся грудь в крестах да медалях. Хорошо не бышо слышно, о чем говорили, но видно было, как наш государь погрозил кулаком султану. Мы начали было думать, вот сейчас заварится такое, что только держись, турка. Но все прошло благополучно. Государь Александр, турецкий султан и англичанка договорились о мире. Война была окончена, нас распустили по домам.

Федосюк закінчив свою розповідь, яку він і раніше розповідав, прибрехавши чогось нового, або перебрехавши старе. Селяни розходились по домівках, коментуючи Федосюкову балаканину.

Розповідна лінія Неменшиїх

На початку XIX ст. всі громадські справи вирішувалися на загальних зборах села — сходках. З козацького середовища до війська визначала сходка. Так в 1812 році, під час війни Росії з Францією, до війська було визначено Петрусенко Федора. Федір жив тоді з братом Мартином, який на той час був ще неповнолітнім. Федір пішов воювати Наполеона, залишивши вдома дружину Одарку з маленькою донькою Явдохю. Війна з Наполеоном закінчилась повною поразкою Франції. В 1814 р. козаки, що брали участь у Вітчизняній війні, поверталися додому, але Петрусенко Федір так і не повернувся. Він загинув на Смоленщині, перебуваючи в партизанському загоні Давидова. Довго чекали Одарка з Явдошкою свого батька, та даремно. Мартин одружився й став керувати господарством. Одарка та Явдошка працювали й думали-гадали, як би завести своє власне господарство та знайти гарного господаря. Коли Явдошка виросла і їй виповнилось вісімнадцять років, до неї присватався козак з того боку Грищенко Григорій Микитович. Козаків, що оселилися на лівому березі річки Реть, звали бочанами, цебто той бік. Але перш ніж прийняти приймака, треба було поділити господарство з Мартином. В 1826 році, весною, господарство було поділене, а восени Григорій Микитович обвінчався з Явдохю Федорівною в церкві Спаса й перейшов жити в господарство Петрусенко Одарки.

Сім'я Григорія Микитовича жила дружно. Григорій був гарним господарем, дбав за господарство, а особливо піклувався за дітей. В сім'ї було чотири дочки, хлопців не було. Найстарша донька, Горпина, вийшла заміж за Хоцю Павла, а до меншої, Хими, присватався Неменший Павло Семенович з того боку, з вулиці Чортівка. Павло Семенович був виділений громадою до війська під час Кримської війни 1854–1855 рр. і коли повернувся додому, об'явив старшому братові Давидові, що має намір шукати прийма, бо три

брати на такому мізерному наділі землі, яким вони користувалися, господарства не заведуть. Отже й примітили вони посватати Химу — доньку Грищенка Григорія Микитовича. Восени 1860 року відбулося весілля й Павло перейшов жити в сім'ю Грищенка.

Павло Семенович був працювитою людиною, він умілий тесля, шив чоботи й розумно вів господарство. Тому Григорій Микитович через рік-два повністю довірив господарство зятеві, а сам частенько заглядав до шинку. Третя донька Григорія Микитовича, Марія, вийшла заміж за Горбача Івана, а четверта, Наталка, за Биковця Степана. В Павла з'явилася чималенька сім'я: син Іван, народження 1861 року, дочка Марія, народження 1865 року, син Оврам — 1870 року, дочка Харитина 1875 року та син Захар 1879 року народження. Господарство успішно розвивалося, сім'я розросталася, і коли Івану Павловичу сповнилось двадцять один рік і відбув він призов до війська, куди його, як першого сина, не взяли, Іван одружився з Євдокією Захарівною Мороз з села Бистрик Кролевецького повіту. Іван був кмітливою людиною. Він добре знав справу тесляра, і взагалі був дотепний господар. В нього виникла своя сім'я: Петро Іванович 1882 року народження, Павло — 1885 року, Макар — 1888 р., Марфа — 1895 р. та Федір 1898 р.

В 1904 році Петро Іванович одружився з Побивайло Євдокією Степанівною із села Дубовичі. Петро і Євдокія жили дружно. В них



*Батько в рік свого 75-тиліття.
Березань.*



Моя мама – Антоніна Тиморева – із старшим братом. 1913 рік.

рясно було дітей: Марія 1905 р. народження, Степанида 1908 р., Андрій 1911р., Семен 1914 р., Марфа 1917 р. та Василь 1923 р. Вжитті не повезло сім'ї Петра Івановича. Марія рано померла, залишила двоє малих дітей. Степанида померла дівчиною в 12 років, Андрій загинув у війні 1944 року, залишивши двох малих дітей — Івана та Катерину. Семен загинув в авіаційній катастрофі в 1946 р. Він був пілот. Марфа померла рано, залишила малого сина Івана.

Василь Петрович одружився з Подорогою Євдокією Василівною із с. Дубовичі. Дітей в них нема.

Павло Іванович був покликаний до царського війська в 1906 році. Військову службу успішно закінчив і в 1909 році повернувся додому, але їдучи додому в холодному вагоні, застудився і вдома захворів. Помер Павло в березні 1910 року. Макар помер хлопцем, коли йому виповнилось 13 років. Марфа Іванівна в 1914 році вийшла заміж за вдівця дядка Глушенка Василя Олексійовича. Федір Іванович був одружений на мешканці с. Ярославець Олені Юхимівні в 1918 році. Він весь час прагнув забагатіти: придбав вітряка, найняв батрака. Сам сидить у млині, меле, а Семен батрак працює по господарству. І коли під час загальної колективізації проходило розкуркулювання, то й Федора Івановича було розкуркулено й вислано з сім'єю на Урал в місто Надеждінск. Там він і помер в 1932 році.

Андрій Петрович був одружений з Самійленко Галиною Антонівною. В них було двоє дітей — Іван та Катерина. Іван народження 1936 р., Катерина — 1941 року. Після закінчення військової служби Іван одружився з Ольгою Кіндратівною із с. Мамекіно Новгород-Сіверського району, а Катерина вийшла заміж за Кирика Василя Андрійовича. Василь був хворий і в 1972 р. помер, залишивши трьох малих дітей. Сім'я Івана Андрійовича невелика — чотрири особи, а саме: він, його дружина Ольга, донька Тамара, народження 1961 р. та син Андрій, народження 1970 року. Андрій — останій з «могикан», один по чоловічій лінії з династії Неменших.

Марія Павлівна вийшла заміж за Мовчана Павла Зіньковича. В них було четверо дітей — Одарка, Степан, Микола і Ларіон. Оврам Павлович був одружений з Либець Химою Іванівною в 1892 р. В них було четверо дітей — Дмитро, народження 1893 р., Харитина 1897 р., Іван 1900 р. (тобто я) та Семен 1903 року народження.

Хима Іванівна померла раптово в 1907 році, 6-го березня. Будучи на весіллі, коли її сестра Меланія виходила заміж за

Пастушенка Гната, Хима дуже застудилася, а була вагітна, вона захворіла на запалення легенів, а тут ще й пологи. Дитина народилася і зразу ж померла, померла і мати її, залишивши четверо дітей. А в 1908 році в сім'ї з'явилася мачуха — Марія Мороз з села Бистрик. Це була занадто зла людина. Дітей вона ненавиділа, своїх у неї не було. До господарства ставилася вороже, не дбала за добробут, не дбала за сім'ю. Часто кидала сім'ю, забирала свої речі і переїздила в с. Бистрик до своїх родичів. Коли й там їй не подобалось, через певний час поверталася назад. Так, наприклад, в жовтні 1913 року покинула, а в січні 1914 р. повернулася; в квітні того ж року знову покинула, а повернулася в травні 1915 року. В травні 1923 року покинула, а в листопаді повернулася. Остаточо покинула в 1928 році. На добровільних началах було поділено господарство. їй дісталася корова. Через рік моя мачуха подала в суд, мотивуючи справу тим, що до розподілу не увійшло зерно — жито, що було посіяно як озимина в кількості восьми пудів. Суд присудив з господарства, главою якого вважався я, Іван Неменший, щомісяця видавати продуктів харчування з розрахунку на два крб.чотирнадцять копійок по державній ціні. Два роки мачуха грабувала господарство. їй здалося, що цього мало, і вона подала знову до суду, але на цей раз народний суд їй зовсім відмовив. Через два роки, 1936 р., знову подала в суд на пасинка Івана, але й на цей раз їй відмовлено. Так вона й закінчила своє життя в злиднях. Померла в 1948 році.

Оврам Павлович, мій батько, — людина занадто обмежена, безпорадна. В житті ніякого прогресу, в господарстві теж. В 1912 році старший син Дмитро Оврамович був одружений з Онищенко Тетяною Іванівною із с. Бистрик. Тетяну сватала мачуха, бо вона була сусідкою брата мачухи Мороза Сергія. Мачуха на своєму настояла, мотивуючи свою настирливість тим, що за Тетяною велике придане — п'ятсот (500) карбованців, за які можна купити дві десятини землі, а те, що Тетяна була старіша від Дмитра на чотири роки, це нікого не турбувало. Дмитрові на той час виповнилося вісімнадцять років, і він, не маючи відповідного життєвого досвіду, дав себе обкрутити всяким бабським теревенням. Сватання відбулося в перших числах січня, а весілля в кінці місяця. В день весілля, в неділю, Дмитро намагався проявити активну недисциплінованість. Не дивлячись на те, що він був уже обвінчаний з Тетяною в бистрицькій церкві тиждень тому, він твердо заявив, що по молоду не поїде

і поїзд, який було зібрано з дванадцяти підвод, розгонить. Придушити Дмитрову «забастовку» взявся його хрещений батько Мовчан Павло. Мовчан взяв віжки, зв'язав руки молодому, взяв його на оберемок і поклав у сани, наказавши дружку, Петру Івановичу, розв'язати за селом. Від Тулиголов до Бистрика вісім км, а тому, коли Дмитро проїхав в таку холодну січневую погоду цю віддаль, протверезився і смирно вів себе весь час перебування на весіллі в Бистрику.

Коли вже справилися з усіма весільними справами і їхали поїздом додому, везучи з собою молоду, бистрицькі хлопці зробили напад на поїзд в кінці села. На підводи полетіли дрючки, каменюки, мерзлі кінські кізьяки. Один дрючок вцілів молодого в лоба і розбив праву брову, другий ударив по іконі, яку тримала молода в руках. А парубок Федір Завгородній підійшов до передньої підводи, на якій їхала молода з молодим, і вдарив залізною палкою дружбу, Петра Івановича, по спині. Добре, що спина була вмотана весільними рушниками, а тому й не дуже боляче потерпів Петро.

Тетяну в Бистрику прозвали «царицею». Це тому, що її батько, Іван Онищенко, коли об'явив, що за донькою дає придане в сумі п'ятсот крб., додав: «Тепер вона буде багата, мов цариця», а цього було досить, щоб за нею залишилося прізвисько «цариця» на все її



Молоде подружжя Іван та Антоніна з дітьми – кінець 20-х років.



Мама із сусідкою. Середина 30-х років.

життя. Хлопці, що напали на поїзд, викрикували: «Цариця поїхала в Тулиголови». Причина цієї ганебної справи полягала в тому, що хлопцям на весіллі не дали могорича, якого вони домагалися. Вони вимагали 1/4 частину відра горілки, кусок сала й паляницю, але їм відмовили, от через те й трапилась така хуліганська витівка з боку хлопців. В Тулиголовах, цебто в нашій хаті, весілля гуляли цілий тиждень.

Перший рік перебування Тетяни в сім'ї Неменших був дуже гарний, веселий. Мачуха до Тетяни проявляла велику симпатію. Було, під час обіду, коли їли узвар, мачуха обов'язково знайде саму кращу грушу-лиманку, вийме її з загальної миски і покладе перед невісткою, ще й промовить:

– Їж, Тетяно, це лиманка...

Тетяна, почервонівши від сорому, бере грушу й смакує її в присутності решти сім'ї.

Коли ж у жовтні 1912 р. народилася дитина в Тетяни, мачуха зразу повернула своє відношення до невістки й дитини на 180°. Бачте, їй не подобається, що в хаті з'явилися дитячі пелюшки, від яких пахне неприємно. Ця неприємність поступово вилилась в типову ворожнечу. В сім'ї з'явилися часті сварки, в результаті яких

мачуха залишила сім'ю й переселилася в Бистрик до своєї сестри Марії.

З того часу й почалися часті мандрівки мачухи з Тулиголов до Бистрика й навпаки, про що згадувалося вище. Що ж це за людина, в якій бракувало людяності? Перший раз Марія Мороз вийшла заміж в своєму рідному селі Бистрик. В сім'ї, куди прийшла Марія, було три чоловіки: її чоловік Петро, брат Петра Андріян та свекор. Господарство було бідняцьке, а тому Андріян кожне літо пішки ходив на заробітки в Таврію. Зароблені гроші акуратно приносив додому й віддавав батькові. В 1906 році, повернувшись з заробіток, Андріян грошей батькові не віддав, мотивуючи це тим, що він має заводити свою сім'ю, тобто має намір одружуватись, а тому йому самому потрібні гроші. Це викликало велике незадоволення в сім'ї. Особливо лютувала й була незадоволена Марія. Вона твердо заявила своєму чоловікові Петру й свекру, що коли Андріян буде жити в сім'ї, то вона покине сім'ю.

— Дівайте його де хочете, а я у вас через Андріяна жити не буду.

Проти Андріяна оформилась змова. Змовники — батько, брат і невістка, вирішили убити Андріяна, забрати гроші, а самого кинути в ополонку ріки Реть під лід. А коли хто запитає про Андріяна, сказати: «Пішов у Таврію на заробітки». Ту ніч, на яку було призначено убити Андріяна, Марія вдома не ночувала. Пішла до матері на іншу вулицю, щоб не бути присутньою при такій жахливій трагедії. Змова була здійснена. Марія повернулася додому й ретельно глиною замазала долівку в хаті, на якій лишилося багато кров'яних плям. Хто з сусідів запитував про Андріяна, всім відповідали, як і домовились: «Пішов у Таврію на заробітки». В березні, коли потеплішало і кригу поламало, на поверхню річки виплив труп Андріяна. Батька й брата Андріянового Петра було заарештовано. До суду було притягнуто всіх: батька, брата й невістку. Батька й брата Андріянових було приговорено в каторгу на дванадцять років кожного, а невістку Марію виправдано, оскільки вона не була присутня при вбивстві. Позбувшись всіх, кого вона ненавиділа, Марія продала курінь, гроші в сумі шістсот (600) крб. поклала в ощадну касу, а через рік була просватана Оврамом Павловичем і переїхала з своїми пожитками в сім'ю Неменших, де теж вела себе не по-людському.

В 1914 році розпочалася імперіалістична війна. В жовтні того

ж року до війська покликано Дмитра. В травні 1915 року Дмитро повернувся додому, поранений в праве плече. До війська більше його не брали, і він улаштувався працювати на військовому заводі в м. Шостка, де й працював до квітня 1918 року. В 1919 році Дмитро відділився від сім'ї, побудував собі хату й жив там до 1931 року, працюючи діловодом в страхінспекції. В 1931 році переїхав на постійне місце проживання в м. Шостку, продавши хату Самійленку Івану. Під час Великої Вітчизняної війни військовий завод, на якому працював Дмитро, евакуювався в Кемерово, а на початку 1944 року завод повернувся до Шостки, а з ним і Дмитро, будучи тяжко хворим. В 1945 р., в березні місяці, Дмитро помер. Старший його син Іван того ж року одружився, а через рік одружився й менший син Василь. Іван і Василь по спеціальності інженери-хіміки. Люди з вищою освітою. Здавалось би, що такій інтелігентній сім'ї жити в злагоді, дружно. Але цього не сталося. Справа в тому, що їх мати, Тетяна Іванівна (Цариця), зліплена виключно з самих собачих ошийків. Вона тієї породи баб, яким сам чорт підносив чоботи на залізних вилах. Коли Іван одружився, мати його, Тетяна, категорично заявила, щоб невістка не була й на порозі її хати, а тому Іван і переїхав на роботу до м. Києва. Мати ж подала справу до суду на аліменти й почала отримувати по двадцять крб. щомісяця.

Василь одружився в м. Дзержинському Горьківської обл., де він учився в хіміко-технічному інституті. Після закінчення інституту він з дружиною Олександрою прибув до Шостки й працював викладачем хіміко-технологічного технікуму, проживаючи в материній хаті. Тетяна зразу ж зненавиділа невістку за те, що та була бідно одягнена. Почалася глибока ворожнеча між матір'ю і сином, в результаті чого Василь примушений був кидати свою хату і шукати приватну квартиру. Василь захворів і в 1955 році помер, коли йому виповнилось лише 36 років, залишивши двоє малих дітей. Син Василів, Анатолій, зріс без батька. Був гарний хлопець, здобув середню освіту, після чого був покликаний до війська. Відслуживши військову службу, Анатолій повернувся до матері, яка працювала в заводі і мала там квартиру. Через тиждень після демобілізації Анатолій з своїм товаришем, теж демобілізованим з армії, пішли на річку купатися, та так і не повернулися додому: обидва хлопці втопилися в річці. Це страшне горе тяжко переносила мати Олександра. Таким чином по чоловічій лінії з Дмитрових



Довоєнний добробут: батько, мама, Наталія, Анатолій і... патефон.

спадкоємців жодного не залишилося. У Івана Дмитровича синів не було, а було дві дочки: Алла і Лена. Василь, по своєму характеру, був людяний, культурний, вихований, ввічливий. Іван тільки натягував на себе того великого вченого, мудрого й талановитого керівника (він був один час директором маленького заводу) і почав строїти з себе «Антошку преподобного». Він при зустрічі з близьким родичем може не привітатися. Від Києва до Березані, де я жив, шістдесят км; поїздом можна доїхати за одну годину, але у Івана Дмитровича не вистачає сміливості завітати до дядька, хоч його й не один раз запрошував.

Української мови Іван не знає, вірніше, не хоче знати. Так і виховує своїх доньок. Лена, наприклад, заявляє:

– Я не люблю, когда так разговаривают.

З приводу цього є народне прислів'я: «Хто рідну мову забуває, в грудях не серденько, а тяжкий камінь має». Похвально, коли людина знає декілька мов, але ганебно, коли досконало ніякої мови не знає, а рідну ігнорує.



Мама із Наталею та її приятелькою Галею. Початок 40-х років.

В 1918 році Харитина Оврамівна вийшла заміж за Хоцю Василя. Дурнішого по поведінці в суспільстві, як Василь, в селі не було. Взагалі сім'я, куди потрапила по своїй глупості Харитина, була нікчемна. Це зборище ледарів і зазнайок, хвастунів і пройдисвітів. Влітку 1924 р. Домаха, свекруха Харитини, з річки в свій двір загнала цілий табун чужих качок (30 шт.); повкидала їх у льох, але качки звели такий лемент, що почули сторонні люди, які добре знали, що в цьому господарстві качок нема і ніколи не було. Хтось переказав потер-

пілим. Міліція своєчасно втрутилася в цю справу, і людям качок було повернено. Домаха намагалася з-під носа міліції вкрати чотири качки. Вона підняла пелену, туди поклала качок і хотіла тікати з двору, але міліціонер Короткевич її затримав, і вона настільки розгубилася, що випустила з рук свою пелену, звідкіля повипадали качки. Домаха з піднятою пеленою промарширувала по шляху аж до приміщення міліції.

В 1919 році Хоцю Василя було покликано до Червоної Армії. Він ухитрився перебігти з Дубовицького полку, де він перебував, спочатку до Григор'єва, потім до Петлюри, а потім до Денікіна. Коли ж денікінську армію було розгромлено, Василь з'явився в селі і через різні протекції служив в повітовому місті Глухів в організації Наркомпроду. Життя Харитини в цій сім'ї стало нестерпним; вона

покинула Василя, залишивши при собі доньку Оленку. Від дитини Василь відмовився. В 1930 році Харитина одружилася з робітником шахти ім. Тітова. В них народився син Федір, який і зараз мешкає в Сєверодонецьку. Померла Харитина в 1970 році.

Середній син Оврама Павловича, Іван, народження 1900 р., автор цих рядків.

Я себе пам'ятаю так років з чотирьох. Пам'ятаю, коли було мати йде в гості до сестри Горпини на Великдень. Мати моя несе на руках меншого мого брата Семена, бо він ще не вмів ходити, а я йду вслід матері метрів за п'ять. Скрізь по шляху й по вулиці Угол на колодках сидять люди, бо велике свято. Коли мати зрівняється з людьми, здоровається до них:

– Христос воскрес!

Люди хором відповідають:

– Воістину воскрес!

Це мені дуже подобалося. А тому я й від матері відстав, щоб і мені так говорити. Я набираю серйозного вигляду і собі:

– Христос воскрес!

Мені теж відповідають, тільки з великим сміхом.

– Іш ти, який! — додають. — Чий то? Та Химин! Бач, який!

Цей епізод я не тільки гарно пам'ятаю, а навіть уявляю.

Двір дядька Івана Павловича був поряд з нашим двором. Сполученням між дворами був перелаз, через який я легко перелазив і ходив гуляти до Федьки. Вдома я почув, що Петро дядьків жениться. І коли я до баби Наталки звернувся з питанням, як це Петро жениться, вона мені відповіла:

– Петро привезе собі молоду з Дубович.

Про те, що це значить — молода, я вже добре знав, бо бачив, як ходять дівчата у вінках та стрічках і низько кланяються. Тепер я частенько у баби запитував:

– Чи скоро Петро привезе молоду?

Можливо, що бабі надоїло, й вона сердито відповіла:

– Уже привіз, іди подивись.

Я й пішов. Приходжу до дядька в хату, а в хаті біля столу декілька молодичь ліплять шишки до короваю. Тітка Явдоха мене спитала:

– Чого прийшов, Іване? Я відповів:

– Молодої дивитися.

– Ну подивись, — мовила тітка й показала рукою на одну з молодиць. Я став роздивлятися вказану мені молоду, а вона сміється та й каже:

– Ось я як зліплю шишку, тоді з тебе штани зніму.

Всі голосно засміялися, а я прожогом вискочив з хати. Прийшов додому, а баба й питає:

– Бачив молоду?

– Бачив, — відповідаю.

– Так як, гарна молода?

– Ні, — кажу, — погана!

– Чому? — запитала баба.

– А тому, що вона хотіла зняти з мене штани.

Баба пішла до дядька в хату й розпитала про те, як я оглядав молоду, а потім за вечерею, коли зібралася вся наша сім'я за столом, розповіла про мою пригоду з молодою. Всі дуже сміялися, й навіть кожен день хтось із сім'ї мене запитував:

– Іване, бачив молоду? Гарна в Петра молода?

Ці жарти мене доводили до сліз.

Через декілька днів у дядьковому дворі почала грати музика. Я не наважувався піти до двору, боявся, щоб з мене не зняли штанів. Бачу, батько запрягає вороного коня у воза. Я його запитав:

– Тату, куди ви їдете? Батько відповідає:

– Поїду привезу Петру молоду.

Шум і гам у дворі дядька Івана мене приваблював. Я насмілювався, переліз через перелаз. У дворі багато людей, багато підвід, а біля самих воріт стоїть наш вороний кінь. Мене зацікавило те, що дуга на коні зовсім не та була, коли батько вдома запрягав коня. Тепер дуга обмотана рушником, до дуги прив'язаний дзвінок, на шиї в коня якісь балабончики, а в гриву вплетено багато стрічок. Я, зачарований такою красою свого коня, став біля нього й не звертав ні на що уваги. Кінь чомусь мотав головою, і тоді дзвінок і балабончики голосно дзвонили. З цього мого захоплення мене вивів сильний регіт молоді. Біля комори на ослонах сиділи музики і грали, а молодь танцювала. Пам'ятаю, що музика складалася з двох скрипок, баса і бубна. В бубон вибивав чоловік, в якого майже не було носа. На місці носа стирчало щось таке, схоже на курячий пуп. Цей дядько так хвацько вибивав у бубон, що всі присутні з великим захопленням спостерігали віртуозність бубніста. А він коротенькою

паличкою б'є по бубну, потім бубном б'є себе по голові або по колінах. Реготу повен двір. Я там узнав, що того чоловіка звати Троша. Бо якийся дід, що стояв подалі від молоді, промовив:

– Ну й сукин син, Троша, от курносий чорт, що витіває.

Раптом у дворі ще більше пожвавлення. Бачу, з хати виходить мій батько, за ним Петро й Мовчан Одарка. В Петра в руці канчук, а на грудях велика квітка, а Одарка тримає в руках шаблю, уквітчану калиною та іншими квітками. Батько підходить до коня, бере в руки віжки. Я хотів попросити батька, щоб він



*Наталія із однокурсницею Вірою.
Кінець 40-х років.*

мене покатав, але в цю мить на воза сів Петро та Одарка. На кожному підводі посідали люди і майже всі співають. На одному возі сиділа моя мати з якоюсь жінкою, і так голосно співали, що я просто оторопів. В цей час дядько Іван відчинив ворота, зняв з своєї голови шапку, перехрестився, взяв за підборіддя нашого коня й вивів з двору на вулицю, а за ним вслід і всі підводи з великим шумом та гамом виїхали з дядькового двору. На самому задньому возі сиділи музики й грали, а Троша так само хвацько бив у бубон, не жаліючи свого лоба.

Я перестав ходити до дядька в хату, бо боявся молоді. Тієї ж осені 1904 року повернувся зі служби додому дядько Захар. Він служив у гвардії п'ять років. Дядька Захара я ніколи не бачив, так саме, як і він мене. Його на службу взяли в 1899 році, а я на-

родився в 1900 році. З нього був портрет, де він сфотографований з своїми товаришами односельцями — Шепетуном Михайлом та Бороденком Сергієм. Дядько Захар прийшов додому пізно ввечері, коли я вже спав і нічого не бачив і не чув. Ранком мати мені повідала, що прийшов «із салдат» дядько Захар, але на ту половину хати, де жили дід та баба, і там відпочиває. Заходить до дядька мені мати заборонила. Я весь час стояв у вікна і чекав, що дядько обов'язково вийде у дворище, де стояла комора, а за комору ходили всі в своїх справах. Я не помилився. Через деякий час з сіней вийшов дядько. Він був високий, з чорними вусами. Дядько попрямував за комору. Потім пішов у комору, а коли вийшов з комори, у нього в руках був цілий оберемок червоних пряників. В хаті дядько роздав гостинці, кожному по одному прянику, а потім пішов у двір, переліз через перелаз і поніс гостинці до дядька Івана в хату. Так почалось нормальне життя в династії Неменших. Дядько Захар служив у Варшаві, де був дислокований Гренадерський гвардійський полк. За весь час перебування в полку він жодного разу не був у відпустці. Дід Павло та баба Наталка дуже сумували за Захаром. Було, під час якогось релігійного свята, коли сім'я сідає за стіл обідати, баба сумно подивиться на діда, і обоє починають плакати. Коли батько зауважує їм на це, мовляв, нічого такого не трапилося, щоб плакати, дід з докором промовляє:

– Ти сидиш дома, тобі нічого, а як там Захар?

В таких випадках, а їх було багато, празниковий обід був зведений нанівець, настрої було зіпсовано всім. Одного разу, пам'ятаю, в неділю я зайшов до діда в хату. Дід бабі розповідав про відьму, яка ніччю доїла чужих корів, і що дід упіймав цю відьму, віддубасив її гарненько. А через деякий час, коли дід йшов ніччю додому з гулянки (він тоді був парубком), відьма перекинулась гускою і весь час з розпростертими крилами йшла попереду діда. І так відьма довела діда аж до самого двору. Як баба Наталка, так і я вірили в цю нісенітницю. Коли, гульк! В хату швидкою ходою заходить Петро. На ньому подертий новий піджак. В піджаку рукав повністю відірваний, комір теліпається і тримається на нитках. Я знав цей піджак, бо Петро в ньому був на весіллі. Петро плакав. Коли баба Наталка запитала: «Хто тебе так побив, що й піджак порвав?», Петро, плачучи, промовив: «Захар». В хаті, створилась німа сцена. Петро продовжував плакати, промовляючи:

– Як же я з'явлюся додому?

Дід устав з лави, пройшовся по хаті і промовив:

– Не плач, піджак купимо тобі новий, а зараз підемо до вас у хату, і я скажу про це твоєму батькові.

Не пам'ятаю, купили Петрові новий піджак, чи ні, але добре пам'ятаю, що Захар вдома не ночував. Особливо непокоїлась бабка Наталка про Захара. Дід довго звечора не лягав спати, а весь час ходив по хаті і погрожував:

– Ну, я тобі покажу, як піджаки рвати, будеш ти мені довго пам'ятати...

Баба Захара дуже шанувала. Вона його вважала за сироту, адже в Захара мати померла, і матір підмінила тітка Наталка, сестра Захарової матері Хими. Всі секрети, які тільки знала бабка Наталка, знав і Захар, бо баба тільки з ним поділяла свою думку. Пам'ятаю, як баба доводила Захарові про те, що невістка Явдоха — Петрова мати, украла в нас вовну. А справа проходила так: баба Наталка доручила тітці Явдосі попрясти вовну і виткати на своєму верстаті сукно. Тітка все це добросовісно виконала й принесла до нас у хату виткане сукно. Баба тітці дуже дякувала за роботу, а коли тітка пішла додому, баба взяла безмін і зважила сукно. По її розрахункам, продукції не вистачало; бо баба вовну теж важила, коли віддавала прясти. З цього баба зробила висновок, що невістка Явдоха украла трохи вовни. Про це вона розповідала під великим секретом тільки Захарові. Навіть діду



*Наталія з братом Анатолієм.
Кінець 40-х років.*



Мама з батьком. Кінець 40-х років.

бабка про це не говорила, боялася дідового крутого характеру. Мені в цей час було чотири роки з гаком, а тому моя присутність при розмовах до уваги не бралась. А розмови на цю тему провадилися декілька разів. Я ж все це взяв на озброєння. Взимку я часто гуляв у Федьки в дворі. До хати я так і не заходив. Одного разу ми з ним каталися на санчатах, возили один одного. Це ми частенько практикували. На цей раз Федька, коли мене возив, перекинув санчата, я випав у сніг і дуже образився, аж заплакав. Витираючи сльози, я Федька назвав «вовнянка». Він пере-

питав: «Яка вовнянка?» Я йому з'ясував, що його мати украла у нас вовну, коли пряла й ткала нам сукно. Федька пішов до хати, а я додому. Другого дня, під час такого самого гуляння, Федька знову мене обідив, не схотів возити на санчатах. Я знову обізвав його «вовнянка», а він відповів:

– Я казав матері, то вона говорить, що вовни вашої не крала, а ще своєї добавила, бо на поткання не вистачало.

На цьому ми й розійшлися. І коли бабка Наталка вже в деякий раз знову стала розповідати Захарові про крадіжку вовни, я зупинив бабину розмову й заявив:

– Тітка Явдоха вовни нашої не крала.

Баба на мене глянула і аж присіла, а я продовжував:

– Федька казав, що вовни не хватило, то мати добавила своєї.

Баба аж позеленіла, почала мене бити по спині своїм маленьким та сухеньким кулачком, а дядько Захар від сміху присів за столом, схилив голову на стіл, і видко було, як все його тіло здригається від сміху. Баба швидко вдяглася в кожушанку й майнула до тітки Явдохи розбиратися в справі вовни; вона тітці доводила, що хлопець не розібрав і наговорив дурниць, за що йому Хима (мати моя) дубця дала. А насправді моя мати нічого не чула й не знала. Справу з вовною зам'яли. Навіть дід Павло не довідався про цю брехню.

В жовтні 1905 року дядько Захар одружився з Оленою Хомівною Ткаченко. На весіллі грали музики ті ж, що й у Петра. Той же Троша вибивав хвацько в бубон. На весілля були запрошені з села Бистрика свати Морози. Це тітки Явдохи брати — Іван та Захар. Іван з собою привіз дівчину Настю, з якою я весь час стояв на полу і спостерігав, як грала музика й танцювали всі підряд: і молоді, і старі. Моя мати танцювала з якимось дідом і дуже сміялася, коли той дід не дотанцював і, захекавшись, пішов з хати в сіни. Саме цікаве було, коли молодого й молоду посадили за стіл, молоду накрили рядном, а потім по стіні знадвору почали стукати дрючками. А дядько Хома Григорович взяв довбню і так гепнув об куток стіни, що в вікнах шибки задзвеніли. Дід Павло вискочив з хати й Хому зацідив по шиї так, що той покинув довбню і пішов геть з весілля. А Троша хватив велику кістку з захоладу й намірився на молоду. Дядько Захар на нього покивав пальцем і Троша кинув кістку під стіл. Моя супутниця Настя злякалася цього стуку й грюку й голосно заплакала. Це було в понеділок, коли молодій принесли снідати. А в вівторок циганили. Дуже смішним «циганом» убрався Биковець (Соловей) Йосип. Йому на спину напхали з сіна великий горб, посадили на підводу, що була позаду всіх підвод, дали великий лантух, в який він повинен класти й ховати все те, що нациганять. Вечором знову гуляли, тільки вже без музики. Гуляли цілий тиждень. Зносили, хто що міг — курей, сало, м'ясо, сметану й горілку. Коли в останій день розійшлися, вечором до хати заходить німий Коваленко і вимагає, щоб йому повернули Олену, цебто молоду, бо він її кохає. Все це він з'ясовував на кивах і голосно репетував. Погрожував спалити нашу хату, коли не повернуть йому молоді. Дядько Захар та сусіда Пигасій вивели німого на подвір'я й дали йому доброго прочухана. Було в хаті чутно, як німий репетував, коли його били. А через тиждень німого, як божевільного, відправили в Чернігів в

психіатричну лікарню, там він і помер.

Минула зима, минуло літо, а в наступну зиму прийшло до нас в хату велике горе. 22 лютого 1907 року померла моя мати. Спочатку матір підмінила баба Наталка, а потім найняли наймичку Настю, яка поралась біля нас, діток, цілий рік. Найстаршому з нас, Дмитрові, було тринадцять років, Харитині дев'ять, мені шість, а Семенові три роки. Через рік батько одружився, з'явилася нова мати — мачуха, про яку я вище згадував.

До школи я пішов у вісім років. Школа була за тридцять метрів від нашої хати. Це була церковно-приходська школа, де навчав дітей диякон Іван Саліфонович. Диякон-учитель був старий парубок, років за п'ятдесят. Він був високого росту, з довгими руками, на яких вирости довгі пальці. Цими пальцями вчитель давав учням щолбанів по лобі, коли хтось з учнів йому не догодив. Бився диякон дуже боляче. Мені дістався за весь час тільки один щолбан, від якого я носив гулю на лобі десь днів п'ять. А сталося ось що: учні отримали нові букварі, я сидів за партою і слідкував, як читають учні. Раптом у мене з носа вискочила «коза» і впала на мій буквар. Учитель примітив, що я чим-то занепокоєний; підійшов, глянув і нічого не сказавши, вліпив мені в лоба, від болю я голосно зойкнув, а на лобі з'явилася велика синя гуля. Я спробував стерти козячу кляксу й протер велику дірку в аркуші букваря. Коли я повернувся зі школи додому, баба, побачивши в мене гулю на лобі, запитала: «А це що?» Я все бабі розказав, як було діло. Назавтра рано баба впіймала півня і віднесла диякону. Після цього Іван Саліфонович до мене був дуже ласкавий.

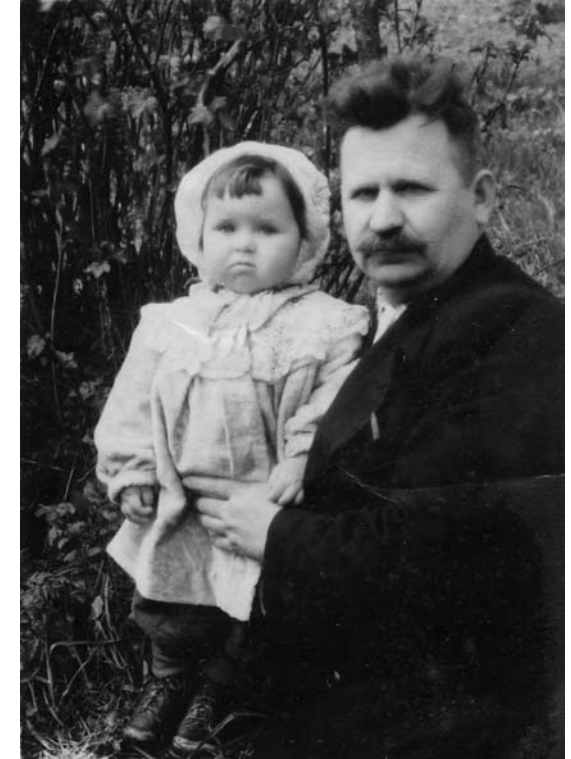
Диякон керував церковним хором і завжди під час служби, побачивши мене в церкві, кивав мені своїми довгими пальцями, щоб я йшов на клирос співати. З такого ставлення до мене я був дуже задоволений, і на клиросі співав тоненьким голосом цвіркуна. А вдома з мене кепкували, особливо дядько Захар. Він доводив, що я заглушаю всіх співаків.

В церковно-приходській школі я провчився дві зими, закінчив дві групи, слово «клас» чомусь не вживалось. Це була не «школа», а звичайнісінька сільська хата, розміром 6х6 метрів з земляною підлогою. В цій кімнаті стояло п'ять довгих лавок; на кожній з них сиділо сім або вісім учнів. Перші дві лавки займала 1 група учнів; дві задніх - 2 група, а для 3 групи відведено одну лавку, яка стояла

збоку. Всіх учнів у школі було понад тридцять чоловік. Всі хлопці, дівчат не було. Порядок в школі був жорстокий. Особливу жорстокість виявляв піп Михаїл. Це був справжній кат в попівській рясі. Він жорстоко бив учнів, коли хто з них не знав уроку з закону Божого. Найбільше всіх діставалося учневі 3 групи Либцю Миколі. Він чомусь ніколи не знав попового уроку. За це піп брав Миколу своєю «лапою» за одну щоку обличчя, а другою «лапою» бив по другій щоці. Всіх, хто не знав уроку, піп ставив на коліна в кутку, на підлогу, а Миколу ставив на шафу, яка стояла біля дверей. Шафа до стелі не діставала см 40, не більше, тому Микола стояв там зігнувшись всі 45 хвилин. В 1910 році цю жалюгідну школу було закрито.

В селі була ще й земська школа. Восени я пішов і записався в земську школу. Всіх учнів, що перейшли з церковно-приходської школи, зарахували в ті самі класи, які вони закінчили. Так, я потрапив знову до 2 класу, який уже раз закінчив. В земській школі працювало три вчителі. Тут я провчився два роки і в 1912 році закінчив третій клас. В 1913 році в селі була побудована нова земська школа з терміном навчання в чотири роки.

Після школи я працював у своєму господарстві. Пас худобу, орав землю, а взимку порався коло худоби. В 1919 році в селі було відкрито школу другого ступеню (семирічка). Не дивлячись на те, що мені на той час виповнилося 19 років, я вступив до 5 класу,



Я з батьком. 1952 рік.



Мама з Наталією та Анатолієм.

придбав підручники, але учитись с початку навчального року не вдалося. В село нагрянули денікінці, батька заарештували, я врятувався тільки тим, що був у сусіда Шакотька Степана, який попросив мене допомогти йому пересіяти гречку. Денікінці батька дуже побили, але відпустили, а Лаврентія Петрусенка повісили. Після того, як було розгромлено денікінську армію й рештки її відступили на південь, в селі запанувала анархія. В січні 1920 року в село вступила військова частина 7-ї дивізії Червоної Армії. Анархія була ліквідована. Була проведена мобілізація поголовно від 20 до 40 років. Мобілізованих гнали пішим строєм до селища Пени Курської губернії. Умови, в яких перебували мобілізовані з Глухівського й Кролевецького повітів, були дуже жахливі. Нас називали глубинцями, цебто, анархістами. Люди почали втікати з цього пекла. Із чотирьохсот мобілізованих, що виступили з села Тулиголови, лишилося п'ять: я. Самійленко Юхим, Ткаченко Кирило, Юда Микита та Журавель Микита. Ми останніми наживали п'ятками з Пени. В кінці березня я повернувся додому, а через тиждень пішов учитися в школу. Таких учнів, як я, в класі було десять. В травні місяці нам

видали відстрочки від мобілізації до закінчення навчання. Так випадково я в 1922 році закінчив семирічну школу.

В листопаді того ж року мене обрали депутатом сільради, де я працював зам. голови сільської Ради до 1924 року. В цьому ж році одружився. В 1925 році був обраний членом правління с-г товариства, а в квітні 1926 року на зборах пайщиків споживчого товариства був обраний головою правління споживчої кооперації, де працював до лютого 1927 року, за хуліганство був усунений з посади і потрапив під суд. Але на суді був оправданий за недоказом моїх хуліганських вчинків. Всю цю неприглядну «кашу» заварив секретар райкому партії Галібаренко, якого я не послухав і не погодився з його пропозицією про призначення на посаду продавця магазину Давидовича Івана на прізвисько «Порічка», бо в нього кінець носа був дуже червоний. В цього Давидовича Галібаренко перебував на квартирі, а тому й хотів угодити своєму господареві. Весь 1927 рік я працював вдома, в своєму господарстві, промишляючи потроху лісом, який возив підводою до Бурині, а восени промишляв олією.

Робилося це так: їду в Глухів на базар, купляю конопляного насіння пудів 20, там же, на олійниці, за ніч наб'ю олії і до дванадцятої години дня я вже вдома. В господарство поступає пудів п'ятнадцять конопляної макухи, а олію назавтра везу в Кролевець, де продаю продуктовому магазину приватного порядку, здебільшого жидам. Така операція давала карбованців двадцять прибутку, плюс макуха.

В січні 1928 року мене запросили працювати завідуючим сільбудом (Будинок культури), де я працював до липня 1930 року. В липні в Глухові при педтехнікумі були створені короткотермінові педкурси. Термін навчання — чотири місяці. На курси я втиснувся з запізненням на десять днів. В листопаді, після закінчення курсів, мене було призначено учителем третього класу Литвинівської початкової школи, де я працював до серпня 1931 року, в серпні 1931 року з школи дав тягу й поступив вчитись в Харківський зоотехнічний інститут. В грудні захворів, і лікар звільнив мене від навчання на місяць. Прибув додому, вилікувався, але домашнє матеріальне становище було занадто трудним, мене запрошували працювати в тулиголівську школу, але я відмовився й поїхав до Кролевеця. Кролевецький РайВНО призначив мене на посаду за-

відуючого початковою школою хутора Морозівка, де я працював з 28 січня 1932 року по перше серпня 1934 року, а з першого серпня був призначений директором Камінської семирічної школи. В 1938 році я закінчив заочно Київський педагогічний інститут імені Горького (географічний факультет) і був переведений працювати у Реутинську семирічну школу на посаду директора школи.

В 1941 році почалася війна. 27 серпня наша сім'я евакуювалася в Середню Азію, в місто Катта-Курган Самаркандської області. Сюди ми прибули 12 жовтня, а 15-го я вже працював класоводом четвертого на Кічик-Базарі. Сюди прибуло авіаучилище з міста Слав'янська. Мене запросив начальник училища підполковник Гордієнко Андрій Васильович навчати його сина Бориса вдома. Так я став працювати на два фронти: до 13 годин в школі, а з 14 години й до 18 учив на дому двох хлопців — Бориса за 5 клас, а Едуарда, сина полковника Зарянського, за 6 клас, за це вони мені платили по 250 карбованців за «голову». У школі я одержував 396 карбованців. Учителям хліба видавали по 400 г на основного й по 200 г на утриманця. Ми одержували 1 кг. Так продовжувалося до квітня 1942 року. Спасло від голодухи те, що Гордієнко видав мені пропуск у військовий городок, повів мене в їдальню і сказав повару так:

– Слухай, кок, коли прийде цей громадянин до тебе по суп, наливай йому стільки, скільки йому треба. Ясно?

Кок відповів:

– Єсть наливати супу стільки, скільки потрібно цьому чоловікові.

Сусідка позичила нам каструлю літрів на 6, і я щоденно носив суп додому. Цим супом ми обідали й вечеряли. Діти – Наталя й Анатолій — в школу не ходили — не було умов. В квітні в школі з'єднали класи. З чотирьох створили два комплекти. Я спочатку погодився вести другий і четвертий класи, а потім відмовився. «Студенти» мої з успіхом здали екзамени в Катта-Курганській середній школі і Гордієнко запропонував мені посаду бригадира в підсобному господарстві училища. Зарплата 350 крб, але хліба — 800 г на основного й 400 г на утриманця. Так я став бригадиром, а Антоніна Григорівна, моя дружина, теж працювала в бригаді. Тепер у нас щодня хліба 2 кг 400 г, а це головне.

На початку вересня курсантів послали під Сталінград, а офіцерський склад було викликано до штабу Середньо-Азіатського

військового округу. За тиждень училище повністю було анульовано. А 23 вересня я одержав повістку явитися до райвоєнкомату. 26 вересня я вже був у місті Мари Туркменської РСР.

В Марах я прослужив до 11 травня 1943 року. В цей день 62 бригада виїхала на фронт. 22 травня бригада прибула на Смоленщину. Тут з двох бригад була створена стрілецька дивізія. В 427 полку цієї дивізії я перебував до 15 жовтня 1943 року. 15 жовтня в тринадцять годин дня був поранений біля села Копанки Вітебської області. Лікувався в Казані до

15 травня 1944 року; після чого потрапив в сьомий полк зв'язку, що був розташований в місті Сердобську Пензенської області. Липень і серпень був у відрядженні в місті Куйбишеві по ремонту радіозв'язку. В кінці серпня захворів на черевний тиф. В госпіталі пролежав до першого листопада, а потім потрапив до 84 запасного полку в місті Селікса Пензенської області. Звідти знов потрапив до Куйбишева, де працював при Приволжському військовому округу на посаді техника по нормуванню й обліку праці аж до першого серпня 1945 року. 19 серпня повернувся додому в село Реутинці й почав працювати директором семирічної школи. 15 серпня 1948 року був увільнений з посади директора школи й призначений завучем Локнянської семирічної школи, де працював до 15 серпня 1952 року. В 1952 році закінчила Глухівський учительський інсти-



Батько з Василем Неменшим та маминим похресником Миколою Петрусенком (стоїть). 60-і роки.



Батько з мамою. 80-і роки.

тут донька Наталія, її було призначено вчителькою української мови й літератури в Олексіївську семирічну школу Роменського району. Я з нею поїхав до Олексіївки подивитися, що й як. Мені там сподобалось, і я попрохав Сумський ОблОНО перевести мене на роботу в Роменський район. Моє прохання було задоволено, а Роменський РайВНО призначив мене завучем в ту ж Олексіївську школу. Там ми працювали два роки, а в 1954 році переїхали на роботу на Чернігівщину, в село Терешиху Дмитрівського району, куди я був призначений директором семирічної школи, а Наташа вчителькою української мови й літератури. Там було дуже гарно, але 20 травня 1955 року мене, безпартійного, викликали до райкому партії і запропонували посаду директора Дептівської середньої школи.

Дептівська школа велика: учительський колектив нараховував 38 учителів. Учнів було 760 чоловік. Тут я працював до 1960 року. В липні цього року оформився на пенсію й переїхав до Березані. От така моя коротка одісея.

Найменший з братів був Семен. Після того, як він закінчив по-



Під хатою в Березані.

Батько, мама, їхні онуки Іван та Наталя і я. 1986 рік.

чаткову школу, його батько улаштував у волость учитись писати. Він писав дуже красиво. В 1919 році Семен, в шістнадцять років, був секретарем сільради. Восени, з появою денікінщини, весь сільський актив пішов в партизанський загін, Семен теж. В загоні він дуже застудився, захворів, але в сільраді працював до 1921 року. Першого серпня 1921 року Глухівський повітовий виконавчий комітет видав Семенові путівку на лікування в Криму. Десять місяців він лікувався в Алушті, і в червні 1922 року повернувся додому хворий, а 20 травня 1923 року помер.

* * *

В 1910 році було розділене наше господарство між моїм батьком, Оврамом Павловичем, та дядьком Захаром. Дід Павло та баба Наталка залишилися в Захара й залишили за собою третину майна. Отже Захар одержав 2/3 частини господарства, а мій батько 1/3 частину. В господарстві було троє коней, один з них — кінь вороний був кривий на задню ногу. От такого каліку дід приділив

Овравові, мотивуючи тим, що коли орали поле, і цей кінь, злякавшись велосипеда, вирвався з плугом і скалічив собі ногу. А цим конем орав Дмитро. А раз Дмитро не утримав коня, значить цей кінь і належить вам. Так сказав дід Павло, а слово його — закон. Розійшлися не дружно.

Захар був людиною занадто агресивною. Він був дуже сміливий. Його дружина Олена, вродлива жінка, була дуже плодovита. Спочатку підряд народилося чотири доньки: Палажка 1906 р., Настя 1907 р., Оксена 1909 р., Антоніна 1912 р. Коли народилася Антоніна, сусіди стали запитувати в Захара:

– Чим порадувала дружина?

Захар сердито відповідав:

– Не так, як у людей.

– Так що ж там таке, що ти сердишся, — допитувався Ладька.

– Говорю тобі, що не таке, як у людей, — відповідав Захар.

Пізніше народилися хлопці: Олександр 1917 р. та Макар 1920 р.н.

Взимку 1920 року в селі перебував продзагін. Червоноармійці цього загону запримітили гарного жеребця у Мовчана Павла й намірювались його забрати. Старший син Мовчана Степан ніччю, щоб ніхто не бачив, надумав сховати жеребця. Він привів його до Захарового двору, переліз через огорожу, бо хвіртка була заперта, увів жеребця у двір. Захар почув, що щось грюкнуло. Глянув у вікно і побачив людину й коня. Він подумав, що злодій краде його коня і як був у ліжку в білизні, так і вискочив у двір, прихвативши з собою віника, думав, що в нього в руках сокира. На щастя у кочергах стояв віник поруч з сокирою. Захар налетів на Степана, мов коршак, і з усієї сили огрів його по голові. Степан упав на землю й закричав:

– Дядьку, це я, Степан Мовчан.

Коли Захар опам'ятався й зайшли вони до хати, Захар довго не міг заспокоїтись. Жеребця сховали в Захаровому хліві, а сам господар днів зо три хворів. Це один такий жакхливий випадок. А ось другий. В березні 1922 року Рудь Федір, кум Захарів, з Шостки привіз спирту. Була масляна. Рудьова дружина Марія попекла млинців і покликали Захара на чарку. Сіли за стіл, випивають, млинцями закусують, аж гульк, у хату заходять чоловік десять червоноармійців з продзагону. Старший загону, з наганом в руках, почав докоряти господаря зате, мовляв, люди голодують, а ви п'єте

й млинцями закусюєте.

Захар вискочив з-за столу, відняв у нього зброю і був такий страшний, що всі червоноармійці повтікали з хати. Потім у вікно почали стукати й просити, щоб дядько віддав зброю. Кума Марія умовила Захара віддати нагана солдатам. І коли вони одержали зброю з рук Марії, зразу ж організовано вдерлися в хату, накинулися всі на Захара, зв'язали йому руки і, як був він роздягнений, відправили підводою в холодну, де ще й побили. Уранці його випустили, але Захар захворів на гостре запалення легенів. Через тиждень Захар помер, залишивши дружину й двох малих синів: Олександрові п'ять років, а Макарові два. Макар помер, коли йому було шість років, а Олександр виріс, одружився, відслужив службу в армії, але війна внесла нову катастрофу в сім'ю Захара. Олександр загинув на фронті. Лишилася мати Олена з невісткою Ольгою Юхимівною. Нікого з нащадків не лишилося.

* * *

Між братами — Іваном, Овравом та Захаром — не було братерської дружби. Кожен з них дбав тільки про себе. Це підтверджено таким фактом. Коли старший брат, Іван Павлович, відділився й став самостійно господарювати, він почав настирливо прохати свого батька, Павла Семеновича, про те, щоб йому відрізали частину городу, який передбачався при поділі господарства брату Овраву для побудови другої клуні, хоч одна клуня в нього була, яку він одержав при розподілі господарства. Всякими хитрощами Іван свого домігся. Від Овравового городу було відрізано 0,01 га, де Іван дійсно побудував клуню, а до решти городу було виділено дорогу шириною в три метри. Це так було незручно користуватися городом, за яким ще й сад був розташований.

В 1914 році, коли розпочалася імперіалістична війна, нащадки попа Модзолевського об'явили продажу власної садиби розміром в два га. Тут стояв добротний житловий будинок та інші господарські будівлі. Крім того, у Модзолевських було у власному користуванні два гектари поля, яке теж разом продавалось. За все це Модзолевські просили чотири (4) тисячі крб. Таких коштів у Івана не було, принаймні, продасть свою садибу – все рівно не вистачить. В цей час в нього жив старий безпритульний холостяк

Петрусенко Федір Семенович. Федір був маленький лихвар. В свій час він продав свою землю, гроші в сумі дві тисячі п'ятсот карбованців (2500) поклав в приватний банк і проживав на проценти. Іван почав умовляти Федора позичити йому дві тисячі п'ятсот карбованців, інакше він не зможе купити садибу Модзолевського. А за таку послугу Іван обіцяв Федорові довічний притулок у своїй сім'ї. На таку умову Федір погодився, а Іван, продавши свою садибу й використавши позичку Федора, придбав маєток Модзолевських. Коли він спродувався, брат Оврам звернувся до нього з проханням продати йому той відрізок городу, що колись батько Павло віддав Іванові під клуню. Іван відмовив Оврамові й продав зовсім стороннім людям — Рудю Івану.

В 1914 р. Захар був покликаний до війська, залишивши вдома сім'ю з шести душ. Захар користувався полем в кількості 4,5 десятин землі, що належали його батькові та тітці Наталці. Після смерті цих стариків передбачалося це поле поділити між братами. Іван, користуючись тим, що Захар відсутній, умовив батька й тітку перейти до нього жити. Вони погодилися. Разом з ними, механічно, перейшло й поле 4,5 десятин, яке Іван ухитрився продати й гроші собі забрати. Дід та баба померли в 1919 р. В 1923 р. сім'я Івана поділилася на дві частини — між братом Петром і Федором. Від Федора Семеновича як Петро, так і Федір відмовилися. Він примушений був йти в найми до Петрусенка Грицька, там він і помер в 1927 році, а Іван помер в 1926 році, піднявши непомірно важку в'язку картоплиння. А Федір Іванович був розкуркулений і висланий на Урал, там він і помер в 1932 р. Такий результат дрібновласницького зухвальства.

Історії з життя селян

В кожному селі, велике воно, чи маленьке, багато різних індивідуумів серед селян. Частина з них належить до категорії гумористів, частина — до завзятих брехунів, є ледарі, злодії, наклепники, мерзотники, пройдисвіти, а то й просто дурні.

Але основна частина селян — це чесні трударі.

... В кінці XIX ст. в селі Тулиголови з'явився коваль на прізвище Холера. Він був родом з Кролевця, але там було в той час багато ковалів, і прожити занадто трудніше, ніж на селі. Холера купив клаптик землі, збудував маленьку хатину, а поруч з нею й кузню. Коваль з нього був гарний, в нього завжди було багато ковальської роботи. Холера вдачею був гуморист і брехун разом, а тому в його кузні завжди збиралися селяни, кому є діло, а хто й без усякого діла, послухати чергову брехню коваля.

Дружина коваля, яку в селі прозвали Холерихою, випікала бублики й продавала на селі. Дітей в них не було. Було несе Холериха вулицею бублики й виголошує:

– По бублики, маком потрушені!

Букви «л» вона не вимовляла, а тому замість слова бублик вона було говорить: «Бубик!» Поява Холерихи на вулиці з бубликами дуже тішила дітвору. Дітвора юрбою сунула за бублейницею й викрикувала:

– По бублики, по бублики!

Холериха сердилась, лаялась, на що ми, дітвора, не звертали ніякої уваги. Декого з дітей вона знала і заходила до батьків цих дітей додому скаржитись. Звичайно, за це батько чи мати всиплють гарного прочухана тому, хто допік бублейницею. Одного разу автор цих рядків насмілювався потурбувати Холериху тією ж дитячою витівкою, що й інші. Вона на мене подивилась і промовила:

– А, це онук Наталки Григорівни, добре, я зайду до вас у хату.

Я покинув вулицю, покинув товаришів та бігом додому, а вона вслід за мною, я в двір, і Холериха в двір, я в хату і засувом замкнув двері, а сам мерщій у хату та хутенько роздягся, роззувся й на піч. Холериха почала стукотіти в двері, і коли баба Наталка їй відчинила, вона бабі розповіла про мою активність на вулиці та ще й прибрехала, буцімто я їй не даю проходу, але бабу попрохала не бити хлопця, він, мовляв, більше не буде мене дратувати.

– Еге ж, Іванька? Більше не будеш мене трогати?

Я плачучи, відповів:

– Не буду, їй-бо не буду...

Бублейниця попрощалась з бабою й вийшла з хати, а баба увійшла в хату з лозиною і на печі мене відшмагала. Від того часу я ніколи Холерихи не дратував.

Хоч кузня Холери й стояла на тому боці греблі, однак ми, дітвора, частенько приходили подивитися, як коваль кує плуги, борони, робить сокири, сапки та ножі. В коваля був учень Михайло Ковбаса, він учився ковальської науки. От коли нас, хлопців, наб'ється повна кузня, й ми станемо заважати в роботі ковалеві, він не лається й не виганяє дітей з кузні, а говорить Михайлові:

– Мишка, он кузня горить, — показує Холера пальцем на стелю кузні, — бери воду й заливай вогонь.

Ми, звичайно, розглядаємо, де ж воно горить? А Михайло бере відерце з каламутною водою, в якій коваль гартує залізні вироби, й хлюп прямо дітворі межи очі. Ми всі, змочені водою, прожогом тікаємо з кузні; хто плаче, хто сміється, і на деякий час відвідування кузні припиняється.

* * *

Були жнива. Люди поспішають, щоб скоріше зібрати урожай. Жнуть серпами жито, снопи складають в копи, а потім підводами возять жито додому, до клунь. Хлібороб тоді говорить: «Гаряча пора».

Кирик Панас селянин заможній, сам один возить копи трьома підводами. Дорога проходить мимо Холериної кузні. Коли Панас порівнявся з кузнею, виходить коваль і гукає:

– Панасе! Почекай хвилинку, є дуже важлива справа.

Панас зупинив свої підводи, витирає рукавом своєї полотняної

сорочки піт з лоба й незадоволено промовляє:

– Яка там у тебе важлива справа, говори швидше, бо бач, ніколи.

А Холера не поспішає, підходить до передньої підводи і чухає свою спину об голоблю воза. Почухав і промовив:

– Зразу відпустило, — і пішов до кузні.

Панас голосно вилаявся, що потратив час на ковалеву витівку, і поїхав, вкрай роздратований.

* * *

В село часто навідувались мандрівні дрібні покупці. Вони купляли шкіри з зайців, лисиць, тхорів та свинячу щетину. Тому їх так і прозвали — щетинники. Щетинник було йде по вулиці й вигукує:

– Эй, щетины нету!? Эй, щетины нету!?

Особливо щетинників багато з'являлося перед Різдом або перед Пасхою, бо перед цими релігійними святами майже всі селяни кололи кабанів, і перш, ніж смалити кабана, з нього виривали щетину, за якою й полювали щетинники. Ці мандрівники здебільшого були або білоруси, або росіяни. Коли хто запитає «Звідкіля ти?», щетинник відповідає: «Сураж», або «Новозибків».

Одного разу щетинник йшов мимо Холериної кузні. Холера зупинив його й каже:

– От у отій вуличці живе Мартиновичів Фірса, — Холера вказав молоточком вуличку, — він упіймав у капкан великого тхора, бо цей тхір винищив майже всіх Фірсиних курей. Фірса хвалився, що дуже гарна шкірка з того тхора. Він, звичайно, продасть тобі тхорячу шкірку.

Щетинник пішов вулицею й питає в зустрічних людей:

– Де тут живе Мартиновичов Фірса?

Зустрічний, сміючись, відповідає:

– Фірса тут живе, але він не Мартиновичів, а Сухенко. Серед Мартиновичів жодного Фірси. Хто це тебе направив?

– Та коваль, отой що за греблею, — відповів щетинник.

– А, — посміхається селянин, — це Холера. Той все знає. Іди в отой двір, — показує селянин, — там живе Фірса.

Щетинник заходить до двору. Господар саме був вдома, порався біля скотини. Щетинник:

– Ви будете Фірса?

– Я, а що?

– Продайте мені тхорячу шкірку, кажуть люди, що ви упіймали великого тхора, а я купляю тхорячі шкірки.

Фірса дуже розгнівався, й почав лаяти щетинника:

– Какой дурак тебя направил до меня, што я, тхоровлов, что ли.

Я пять лет служил в гусарском полку, я брал Плевну, понимаешь ты зто или нет? А ты ко мне лезешь с какими-то тхорами...

Фірса нецензурно вилаявся, а потім запитав:

– Кто ето тебе сказал?

– Коваль, ото за гребнею його кузня.

– А, проклята Холера, я до его доберусь, будет он знать, как с Фирсантия смеяться. Щетинник зніяковів і залишив подвір'я Фірси. А через день-два все село тільки й мови про те, що Холера витівав з щетинником.

* * *

Афанасенко Василь (Шам) був з середовища бідноти. Його батько — в минулому кріпак поміщика Лозовського. Василь мав тільки невеликий клаптик землі, де стояла його хатка. Він був теслею. В теслі робота тільки влітку, коли хто з селян щось будує. А зимувати треба на ті кошти, що заробив влітку. В Шама була сім'я: дружина, донька Палажка й син Степан. Взимку, по умові з молоддю, в його хаті були вечорниці. Дівчата, які відвідували вечорниці, під Різдво приносили за це по паляниці й по куску сала, така була умова, а хлопці привозили три вози дров. Часто хлопці з дівчатами залишалися на вечорницях спати. Тоді хлопці, а інколи й дівчата, йдуть по людських садибах, шукають там солому, несуть її на вечорниці, стелють на долівці й покотом парами лягають спати. Звичайно, ніхто там по-справжньому не спить. Чути тільки, як шепоче парубок дівці на вухо про своє кохання, а іншій парі незручно, бо під бока потрапило перевесло й тому солома шелестить. Такий сон триває десь годин до трьох-чотирьох ранку. Ранком молодь розходиться по домівках, а солома залишається господареві вечорнишної хати. Цією соломою хазяйка днів три-чотири топить в печі.

Вечорниці припиняють своє існування на масляній. Бо після неї починається великий піст. А в піст великий гріх займатися

подібними справами. Тому Шамові сутужно, ніхто не приходить і нічого не приносить. Напередодні Пасхи, щоб вийти з скрутного становища в питанні святкового харчування (а в Шама його нічого не було), він пустився на хитрощі: надумав прикинутись мертвим, тоді прийдуть сусіди й принесуть дещо на поминки, бо всі знають, що в Шама «гола кістка». Свою думку Шам тримав у великій таємниці, навіть сім'я нічого не знала. На останньому тижні великого посту, десь там у середу, Шам захворів, зліг у ліжку, а в п'ятницю, як стемніло, Шам «помер». Його дружина Марія почала голосно голосити, що було чути геть далеко. Сусідки підходили й запитували, що сталося. Марія відповідала:

– Василь помер. Що ж його робити, нема нічого ані їсти, ані пити.

Сердечні сусідки почали зносити, хто що зміг. Хто паляницю, хто кусок сала або м'яса, а дехто десяток яєць чи глек сметани або молока. В хаті горіла маленька свічка, від якої блимав слабенький вогник, а тому й було напівтемно. Жінок в хаті Шама зібралось чималенько, так годиться, коли в хаті небіжчик. Одна з сусідок запитала Шамиху:

– А чи знає батюшка, що помер Василь?

Марія відповідає:

– Ні, ще не ходила до батюшки й не говорила йому про це.

– Так треба ж сходити, щоб по мертвому подзвонили в церкві, а як же? — домагалася сусідка.

Марія почала збиратися до попа, а Шам піднявся на ослоні й промовив:

– Жінко, краще зайди до Ягора Вороб'я, нашого понамаря, він і буде дзвонити.

Що тут діялось! Жінки з криком прожогом з хати, в дверях створилась пробка, крик,

зойк. Марія й діти теж з хати повтікали, а Василь устав й почав вечеряти те, що принесли сусідки, а потім ліг спати. Марія й діти вдома не ночували, а Василь на ранок зодягнувся й пішов до церкви Богу молитись. Хто посміліший, підходив до Шама й запитував, як це все сталося, а він спокійно відповідав:

– Я заснув, а жінка думала, що я помер і почала голосити, а потім бачу, баби несуть дещо, ну, думаю собі, хай несуть, бо в мене хоть шаром покати.

Довго на селі про це говорили, як тільки де зібрався гурт чоловіків чи жінок, то головною темою розмов була «смерть Василя Шама». А прізвисько Шам йому почепили сусіди, коли він був ще зовсім малим і не вимовляв букви «С»; замість слова «сам» було говорить «шам». Так і залишився Шамом до самої смерті.

Шам був великий балагур. Коли він де теслярував, то обов'язково хтось з прохожих зупинявся, щоб послухати, про що саме Шам бреше. Одного разу біля лавки споживчого товариства зібралось багато селян, серед яких був Петрусенко Павло. Павло завжди любив з когось покепкувати, посміятися. На цей раз він обрав за свій об'єкт Шама. Павло з посмішкою звернувся до Василя:

– Скажи, Василь, ти був на тому світі, за що найбільший гріх?

Шам спокійно відповів:

– Багато за що є гріхів, за них суворо карають, а найбільший гріх за сало, особливо коли хто в кого вкрав. Тобі, Павло Григорович, прийдеться в пеклі лизати гарячу сковороду за те, що ти покрав сало у Ілленка Івана.

Дехто з присутніх голосно реготав, дехто зніяковів, а Павло від такої несподіванки рота роззявив і не зрозуміло, чи хотів теж сміятися, чи хотів Шама образити, але Шам низько вклонився громаді й пішов геть. Від такого «діалога» селяни почали розходитись; Павло теж пішов, тільки не додому, а до шинку.

* * *

І Холера, і Шам жили в селі в дореволюційний час. Але в наш час нерідко можна зустріти подібних «екземплярів», або й просто дурнів. Петрусенко Дмитро (Комисар), про якого в цій книзі згадується, своєю поведінкою зганьбив весь свій рід. В 1919 році займався бандитизмом, попався на гарячому, його причинили в холодній і били немилосердно. Тільки дякуючи тому, що в нього був здоровий організм, Дмитро все це переніс, але одна травма залишилася на все його життя. Відбилося це на такому важливому в житті статевому органу — в нього він назавжди вийшов із ладу. Про це знав тільки він та його вірний друг Петрусенко Семен, а більше ніхто. В 1921 році в село прибув у відпустку з Червоної Армії ветеринарний фельдшер Іван Чикунів. Він зупинився в свого брата Дмитра Чикунова, який проживав у селі. Порадившись, Дмитро й

Семен між собою, вирішили звернутися до Івана Чикунова за допомогою, можливо, ветеринар допоможе комісарові стати повноцінною людиною. Дмитро відвідав Чикунова й розповів йому про своє велике горе.

Ветеринар зрозумів, що перед ним звичайний неотесаний дивак, пообіцяв вжити заходів, аби допомогти в його нещасливій долі. Чикунів звелів Дмитрові принести пляшку чисто вимиту, а він приготує ліки, які підуть на користь Дмитрові. Комисар миттю це зробив і обіцяв ветеринарові принести меду, коли все буде так, як сказав Чикунів. В Комисарового батька була пасіка, до якої його батько не пускав і близько. Чикунів запропонував Дмитрові зробити ліки перед вечором, а сам гарненько розпитав у свого брата Дмитра, хто це такий великий дурень. Брат, звичайно, дав повну характеристику цьому гультіпаці. Чикунів приготував кінську дозу касторки й коли з'явився Дмитро за «ліками», порадив так:

– Повечеряй гарненько, коли вже стемніє на дворі, потім вип'єш одну склянку ліків і мерщій іди гуляти на вулицю, сьогодні субота, на вулиці будуть гуляти дівчата, сідай біля дівки, обніми її й пожартуй так, як це роблять парубки. Ти зразу почувеш, як твої справи кращають.

Одержавши пляшку з касторкою, Комисар дуже дякував Іванові за велику допомогу, обіцяв навідатись до нього з гарним могоричем. Дмитро зразу ж пішов до Семена поділитися своєю радістю. Обидва хлопці були в піднятому настрої; хоча Семенові все це було ні до чого. В нього все було в нормі, але заради товариша він, мов той жид, згоден повішатись. Настав вечір, якого хлопці з нетерпінням чекали. Комисар гарно повечеряв, прихватив з собою пляшку з касторкою й майнув до Семена. Той теж уже повечеряв. Дмитро випив склянку конячої касторки, а Семен тільки півсклянки, мотивуючи це тим, мовляв, треба перевірити, як і що... Півпляшки, що залишилися, Дмитро поклав собі в кишеню, щоб випити ще й на вулиці. З піднятим настроєм хлопці пішли на вулицю, там сиділи вже дівчата: Параска та Ольга Артемові й Корнієва Пріська. Дмитро присів коло Параски й почав виконувати поради ветеринара. Параска спочатку сміялась, а коли ця непристойна дурниця їй наділа, вона швидко встала й сердито промовила:

– Ти що, дурнуватий, чи що?

Дмитро покликав Семена й пропонував йти до іншого гурту

молоді, на вулицю Козлівку. Там гуляли молодші дівчатка, і коли наші герої почали витівати за розробленим сценарієм гри, дівчата порозбігалися хто куди. Хлопці надумали продовжувати свій шлях далі, на вулицю Пісок. Але коли вони пройшли кроків п'ятдесят, Семен заволав:

– Ой, болить живіт! Ой, де б його сісти?

Дмитро порадив Семенові потерпіти трошки й зайти за Баранову кузню, там безпечно, нема нікого. Після невеликої паузи хлопці рушили далі, на Пісок. Але через декілька хвилин Дмитро теж застогнав, взявшись за живота. На вулицю Пісок так і не пішли, а повернули тим боком на вулицю Сіриківку.

Коло церкви гуляла молодь, але хлопцям було не до гулянки, в них в обох дуже боліли животи й через кожних 20–30 метрів приходилось присідати на вулиці в своїх важливих справах. Коли дійшли до майдану, де стояла Чуйкина кузня, Семен запропонував рухатись далі берегом річки, бо на вулиці біля Нужного гуляла молодь, а серед молоді його наречена Федора Вербицька, і не дай Бог показатися їй в такому неприглядному стані, пиши все пропало. Коли перелізли в город і дійшли до берега, поскидали з себе штани, так було зручніше, і вже не присідати, а свинячим способом, на ходу справлятися в потребах. Берегом хлопці дійшли до Петрусевої греблі, на греблі понадівали свої штани, допомагаючи один одному, й пішли в напрямку своєї вулиці. Коли дійшли до криниці, де дорога піднімається вгору, рухатись далі було не під силу, а тому шлях перетинали рачки. Біля церкви, де вулиця поділяється на два провулки, на лівий і правий; в лівому провулку жив Дмитро, а в правому Семен, тут, під Зеленковим двором, хлопці, вкрай знесилені й занадто смердючі, сіли відпочити. Тепер вони зрозуміли всю серйозність свого критичного становища й дійшли висновку, що вони обов'язково днів через два-три помруть, бо біль в животі не припиняється, а з нутра весь час вибухає вонюча рідина. А раз так, то треба попрощатися. Хлопці, по християнському звичаю попрощалися, поцілувалися й рачки розлізлися — Дмитро в свій провулок, а Семен в свій. До своїх хат вони не заходили, а попрямували до клунь, які стояли подалі від хат, на городі. На той час в клунях було в оденках сіно, бо сіножаті були вже скошені. От вони з великими труднощами при допомозі драбин позалазили на сіно і там коротали час. Ніхто з рідних не знав, де подівалися

хлопці, і вже по селу поповзла чутка, що вони або в банду пішли, або їх хтось «укокошив», але в живих їх нема. Але вони були живі, притаївшись, лежали на оденках сіна, на подвір'я в потребах не виходили, а робили це там же на сіні, і коли верхній шар сіна був повністю загіджений, повертали цей шар вонючим вниз, а свіжим вверх, і спокійно голодні лежали. Їсти хлопцям не хотілося. Дмитро пролежав у клуні три дні, а Семен п'ять. Семен був набагато слабший здоров'ям від Дмитра, а тому й хворобу переносив дуже важко. Дмитро вибрав слушну годину, коли побачив, що його батько поїхав на поле з плугом, а мачуха (Корка) з сапою пішла на город прополювати городину, виліз з клуні, прийшов до хати, одімкнув двері, бо знав, де від хати ховають ключа, помився в кориті, переодягнувся, поїв, що знайшов, і пішов провідати Семена. В Семена теж була мачуха. Й коли Дмитро зайшов до хати й спитав, де Семен, мачуха Галина відповіла:

– Диявол вас знає, де ви, волоцюги, волочитесь. Ти де був? Чого ти питаєш, коли я повинна в тебе запитати, де дів Семена? Ух ти, сліпий комісарюга!

Дмитро не чекав такого повороту справи й з переляку промовив:

– Він, здається, в клуні.

– Хто в клуні? — знову на нього накинулася Галина, мачуха Семена.

Дмитрові діватися нікуди, і він сказав, що Семен захворів, що у нього заболів живіт і великий пронос, от він у хату не пішов, а пішов у клуню. Тоді Галина й Дмитро пішли до Семенової клуні. Мачуха приставила драбину до оденка сіна, заглянула на оденок; там лежав Семен і жалібно тихо стогнав. Вона стягла Семена з оденка і вдвох з Дмитром під руки повели Семена до хати. Мачуха дістала дерев'яне корито, поставила його серед двору, налили теплої води й наказала Дмитрові:

– Обмий його, ух, зас...ці паршиві, а ще до дівчат ходять, вонючі задрипанці.

Через тиждень хлопці видужали, з'явилися на вулиці й самокритично розповіли, як саме потрапили в таку халепу. А Іван Чикунов, який «брався вилікувати» Дмитра, почувши, що цей самий Комисар десь зник і з собою забрав ще одного парубка, мерщій вибув до армії, не використавши своєї відпустки. Він добре знав

наслідки свого лікування, й добре знав, що за тип той Комисар, а тому, послухавши поради свого брата Дмитра, й ретирувався.

Так безглуздо й сміхотворно закінчилася пригода цих двох дурнувятих хлопців, після чого ще багато часу велись на селі жартівливі розмови на цю тему.

Другий варіант глупоти проявив Семен, в результаті чого помер на 24-му році свого життя. В кінці 1918 року в селі був організований партизанський загін, до якого Семен вступив добровільно. З усіх загонів, що виникли по селах Тулиголовської волості, був створений Дубовицький полк. Семен в полку перебував з дня його організації й до дня його розформування в серпні 1919 року. З решток полку був організований партизанський загін, яким командував Федір Шуба. В цьому загоні перебував весь час Семен Петрусенко. Коли ж денікінська армія відступила з Глухівщини, всі партизани розійшлися по домівках, мовляв, наша місія кінчилась. Для поповнення Червоної Армії проводились мобілізації молоді. Семен почав хитрувати. Він перед тим, як з'явитися на медичну комісію, випив склянку настійки з тютюну самосаду. Від цієї настійки серце в Семена дуже калатало, а тому комісія визнавала його непридатним для війська. В 1922 році, по демобілізації, всі хлопці, які перебували в лавах Червоної Армії, повернулися додому, а Семен в цей час захворів на туберкульоз, і в грудні цього ж 1922 року помер. Дмитро помер в 1933 році, в голодний рік. Він наївся м'яса — конини з дохлого коня й «урізає дуба» на 34 році свого життя. В цій безглуздій трагедії винні тільки самі хлопці — Дмитро й Семен.

* * *

На вулиці Петрусівка жив Степан Іванович Петрусенко, якого чомусь всі звали Стьопка. Степан мав велику природну ваду — він був дуже великий заїка й занадто шепелявив. Звуків р, с, ч Степан не вимовляв, замість них вимовляв л, х, т. Слово «сам» Степан вимовляв «хам», слово «робота» вимовляв «лобота», слово «чого» вимовляв «тього» і т.д. Крім того, коли Степан веде розмову, він обов'язково додає майже до кожного речення — Ха. А тому Степана прозвали Хатьопка. Розповідати всякі пригоди, казки й співати пісень Степан дуже любив. Але дуже злився, коли хто з присутніх посміє заважати

йому своїми запитаннями. Тоді Стьопка починає чортихатися й переходить до лайки з непристойними й нецензурними епітетами, часто-густо повторюючи «Ха-ла-мать, ха-ла-мать...» Виходило в нього це в дуже смішній формі. А тому слухачі, а це здебільшого було на ночлігах, так голосно сміялися, що Стьопка лаяв усіх підряд. Степан часто розповідав про свою службу в царській армії. Він служив в місті Ковелі. Степан завжди починав так:

– Коли я хлугив у Ковені, а хлугив я п'ять літ за дентіка в командила лоти. Він любив, коли я хпиваю хам і так-то було плохить: «Хтьопа, хпой пехні, ти так холохо поех». Я й хпиваю, а він хлухає та киває головою. — Степан показав, як командир кивав головою. — А одного лазу ой була кумедія!

Степан почав голосно сміятися і сміявся довго. Присутні теж сміялися, хоч ще й не знали, що то за кумедія, про яку зараз Стьопка буде розповідати.

– Так що ж то за кумедія, Степане Івановичу? — хтось запитав з ночліжників.

– А ти не пелебивай, а хлухай мовтьки. Ох похлухайте, — говорить Стьопка. — Плихли до нах аж тли охвітели й потяли гуляти в калти. А мені каге лотний: «Хтьопа, іди погуляй на улиці». Я й піхов. Гуляю хобі та гуляю, коли дивлюх, казалма голить, я так пелелякавхя та хколій в квалтилу й клитю, хтьо казалма голить, а вони хміються. Тоді лотний як кликне: «Хтьопа! Бели на лахпех, ато тебя хепелявого гаїки тьолта не логбельох. Я як гахпиваю: «Гей, гей, вахе благолодіє, кагалма голить!» Охвітели блохили глати в калти, вихкотили з квалтили й побігли до кагалми.

Рудь Федір:

– Дядьку Степан, а ви тушили пожар?

– Ні, мені нелючно було блохить квалтили.

– А де це було? — запитав хтось з слухачів.

– У Комені, хіба ти не знаєш, що дядько Степан служив у Комені?

– Так там же в комині диму повно, особливо коли піч топиться, як же там можна служити? — не вгамовувався хтось з присутніх на курені.

Всі голосно сміялися, а Стьопку ця витівка так збентежила, що він почав плюватися та пускати в хід «Ха-ла-мать...» З великим злом Стьопка накинувся на старого Козю, хоть Козя й був набагато

старший від Степана. Під час лайки Стьопка так дуже заїкався й шепелявив, що не можна було розібрати жодного слова, крім ха-ла-мать, ха-ла-мать. Так весело розважалися ночліжники, майже кожну ніч влітку, а взимку часто, коли молодь збиралася на вечорницях, хтось з парубків, згадавши ночліжну «самодіяльність», імітував у всіх варіантах розповідь Степана Івановича. Особливо це гарно виходило в Степанка Грицька, якого було прозвано «Щербань», бо в нього не було передніх зубів, а тому під час розмови в Грицька язик вискакував з рота й мова Грицькова в багатьох місцях була схожа на мову Стьопки. Зуби Грицькові вибив його рідний дядько Михайло, коли вони молотили на току жито. Це вийшло ненароком, а тому Михайло, коли побачив, що в Грицька нема зубів, так зблід, що після цього Михайлові дали прізвисько «Крейда». Так Михайло й доживав свого віку з прізвиськом Крейда.

Степан Іванович одружився, будучи вже Perezрілим парубком в тридцять років. Він просватав дівку в такому ж віці, як і сам. Це була дівка з села Обложки, Марина Супрун, донька заможного на все село селянина Семена Супруна. В Обложках Марини ніхто не сватав, бо вона мала безліч природних вад, а саме: коли Марина з ким розмовляє, то чомусь весь час тупотить правою ногою й підходить так близько до співбесідника, що ступає йому на ноги. Під час розмови Марина важко дихала й слово «кажу» промовляла «кужу», за що всі сусіди й звали не по імені, а дали їй прізвисько «Кужукалка». Багатий Супрун дуже був радий, що трапився хоч такий зять, хай собі шепелявий заїка, але Марину забирає. От він і обіцяв Степану велике придане — три десятини землі, але з умовою, що землю Степан одержить тоді, коли помре старий Супрун, бо крім Марини, ще є дві дочки, які теж Perezрівають, і їм теж Супрун планує по три десятини землі кожній, та син Іван, якому залишається решта поля, десь десятин вісім.

Степан на таку угоду погодився, бо Супрун на той час був старий. Коли Марина з'явилася в сім'ї Степана, їй все в господарстві здавалося занадто злиденним: хата маленька й старенька, скотини мало — одна конячка й одна корова, коли в Супруна і хата велика, й худоби багато, і садиба велика. А тут стоїть маленький дворик та за двором маленький городчик, і те колись прийдеться поділити з старшим братом Степановим — Дмитром, в якого вже зараз сім душ сім'ї. Марина намагалася покинути Степана, але старий Супрун

про це й слухати не хотів, мовляв:

– Ти повинчалася, кидати Степана й від Бога гріх, і від людей сором. От як я помру, то одержиш три десятини землі, та Степанові після розподілу господарства теж припаде десятин чотири, то чому й не жити? Буде на чому господарювати. А покинеш Степана, не дам землі тобі й вершка.

Після таких батькових переконань Марина примирялася з своїм злиденним становищем. Під час великих релігійних свят, наприклад, Різдва, Пасхи або Михайла, коли в Обложках храм, Степан запрягав кобилу в сани чи воза й відправлялися в гості. Саней-козирка в Степана не було, тому він на сани-розвальні ззаду клав два кулі соломи, міцно зв'язував їх вірьовкою, сідали в сани з Мариною, спинами впиралися в кулі соломи. А влітку Степан запрягав кобилу в воза-розвору, бо воза-ящика в господарстві не було, сідали з Мариною спина до спини, ноги свої Степан звішував на лівий бік, а Марина на правий, і так мовчки їхали до Супруна. Всю дорогу в десять км Степан тримав великий палець лівої руки в роті. До зустрічних вони не віталися і на привітання зустрічних не відповідали. Степан, де тільки трапиться йому можливість, всім розповідав, як гостювалося в Супруна і що тесть підтверджував свою обіцянку відносно приданого за Мариною, і що скоро в нього прибавиться три десятини землі в господарстві, тоді він відділиться від брата Дмитра. Але сусіди добре знали, що придане Степанове поки що тільки на словах, а чи одержить його Степан насправді...

* * *

В дні свят, в неділю, коли по церковному закону забороняється всяка фізична робота, селяни виходять на вулицю й відпочивають від трудів праведних. Розмови тут ведуться на різні теми, а найбільше про сільське господарство. Це була пора весняної сівби, й кожен ділився думкою, як краще впоратися з цією важливою для хлібороба роботою. Петрусенко Костя, який перебував у свій час із Степаном разом на службі в царській армії, запитав Степана, що саме він посіяв на тому обложковському полі, що йому тесть дав за Мариною в придане. Костя хотів викликати в Степана незадоволення його запитанням, бо Степан від Супруна ще нічого не одержав, але Степан не образився, а лагідно відповів:

– От скоро Супрун помре, тоді побачим, що Степан буде сіяти на своїй землі. В тебе п'ять десятин землі, а в мене буде сім. Я тоді буду багатий, в мене буде батрак все робити, а я тільки буду вказувати, що саме треба робити, а сам буду лежати, як це роблять пани. Зерно з урожаю продам осінню, а половину весною, от ти прийдеш до мене в хату, а я лежу на лежанці. «Степан Іванович, в тебе полова продається?» — запитаєш в мене, а я скажу: «Є, сем копеек мерка, хоть бери, хоть не бери», а сам на бок бох і лежу. Поняв, Костя Леонтійович?

Присутні весело сміялися, а Степан великий палець усунув собі в рота, така в нього була звичка, коли він задоволений або незадоволений, і пішов з вулиці додому. У Марини й Степана народилася донька Катерина: всі природні вади батька їй дісталися в спадщину. Вона так дуже шепелявила, що нелегко було розібрати її мову. Слово «голка» вона вимовляла «голта», слово «нитка» — «нитта». Коли вийшла заміж, то чоловіка свого Грицька звала Гритто.

Степан дійсно одержав обіцяних йому три десятини землі після смерті старого Супруна. Він так зазнався, що вітався тільки з заможнішими від нього сусідами, а решти односельців не помічав. Допомогти комусь в критичному становищі не входило в Степанів план. Наприклад, Стьопка їде на базар чи з базару, а безкінний селянин туди й назад йде пішки, от він і просить:

– Дядьку Степане, підвезіть хоч трошки, бо так стомився, що й не знаю, як його дійти додому.

Даремно просить, не підвезе, більше того, не стане й говорити, а палець у рота й поїхав. В 1915 році сусіда Степана, Неменший Захар, був відпущений у відпустку на 15 днів з фронту додому. Коли Захар поїздом прибув у Кролевець, а це була неділя, базарний день, він сподівався, що на базарі буде хто-небудь з односельців і підвезе до села. Захар не помилився, він побачив Степана й питає:

– Чи є хто з тулиголовців на базарі, щоб під'їхати до села?

Стьопка удав, що він його не впізнав, відповів:

– Є багато, — і показав батогом в напрямку зовсім іншої дороги, де ніколи тулиго-ловські селяни не зупинялися, а сам палець у рота, нокнув на кобилу і поїхав собі додому.

Грицько Биковець одружився з Степановою донькою Катериною. Катерина в батьків була єдина дитина, а тому Грицько й став приймаком у Степана та Марини. Він був з заможного дво-

ру, а тому Стьопка настільки захопився зятем, що не знав, на яку ногу ступити. Стьопка чекав, що Грицькові батько Іван Биковець виділить з господарства і худоби частину, і землі декілька десятин. Але сват Биковець не поспішав виділяти Грицькові будь що, бо в нього ще три сини, крім Грицька, яким теж треба і худоба і земля, а Грицько пішов у прийми, де було всього досить для ведення господарства. Степан на поведінку свата дуже злився й часто й густо в його адресу посилав свою улюблену лайку: «Ха-ла-мать, ха-ла-мать!», на що сват Биковець зовсім не реагував. На ґрунті цього припинилося спілкування між сватами, вони не заходили один до одного у гості, як це буває між гарними сватами.

Грицько був занадто обмежена людина, але брехати й хвастати дуже любив, хоть в нього це виходило незграбно. Грицько був до того ще й глухуватий, а це збільшувало його нікчемність. З приходом Радянської влади Стьопка дуже притих, не став носитися з своїми родинними стосунками з багатіями Супрунами. До колгоспу вступати як Стьопка так і Грицько відмовилися, а тому й опинилися в скрутному матеріальному становищі. За один 1933 рік майже вся сім'я вимерла — Степан, Грицько, Марина...

* * *

Село Ярославець в минулому належало українському магнату Кочубею. Кочубей Василь Леонтійович був генеральним суддею в Запорозькій Січі. Його нащадкам належало село Дубовичі. Після звільнення селян від кріпаччини, володіння Кочубеїв так і залишилися за ними. Цими володіннями керували молода вдова Кочубея Марія, яку селяни звали просто Кочубейша.

В Ярославці в Кочубейші був цегельний завод. На цьому заводі постійним водовозом був ярославський селянин Іван, якого в селі звали Іван Брехун. Іван так вдало опанував брехню, що коли він бреше, то і не подумаєш, що це брехня. Він говорив серйозно, повагом, не поспішаючи й не посміхаючись.

Одного разу Кочубейша їхала на поле подивитися, який виріс урожай. Взагалі вона була дуже активна в своєму господарстві. Кочубейша цікавилась всякими господарськими дрібницями. Вона добре знала, що Івана всі величають Брехуном. По дорозі їй зустрівся Іван з бочкою води, що він віз на завод. Кочубейша

звеліла кучерові припинити коней, і коли Іван порівнявся з нею і привітався, знявши з голови капелюха, вона звернулася до Івана з проханням:

– Іване, будь ласка, збреші щось!

Іван удав з себе дуже заклопотаного і відповів:

– З великим би задоволенням для вас, бариня, зробив би, та мені дуже ніколи, не зможу зараз, нехай іншим разом.

– А що таке трапилось, скажи, Іване? — питає Кочубейша.

– Та ставок на хуторі Покровському прорвало, й уся риба пішла канавою на болото, там люди несуть мішками рибу. Я як тільки відвезу воду, відразу ж поїду на ставок, бо прозріваю.

Кочубейша наказала кучерові завертати коней і їхати на ставок.

– Це жах, — промовила Кочубейша. — Ой, ой, як же жаль риби!

Кучер швидко поганяє коней, скоро доїхали й до Покровського. Кочубейша ретельно поглядає на ставок, а ставок спокійно веде себе, й вода в ньому анітелень. Вона почала голосно сміятися й промовляти:

– От випросила у Івана брехні! Ну й набрехав красиво! От Брехун, так Брехун!

І наказала кучерові їхати назад на поле, проїхавши зайвих дванадцять кілометрів. А Іван спокійно возив воду на цегельню.

* * *

В селі Реутинцях, на вулиці Білимівка, жив селянин Горкун Кузьма. А Усенко Назар проживав на хуторі, в лісі, на віддалі від села в один км. Колись і Назар мешкав на Білимівці й був сусідом Кузьми. Здавна вони дружили, а тому й стали кумами між собою. При НЕПі Назар переселився на хутір, який складався тільки з одного двору. Назар побудував примітивний крохмальний завод і дуже скоро з цього розбагатів. Сім'я в Назара була чималенька: два сини, вже одружені, дві доньки, одна на виданні, а друга підліток, та в кожного сина по троє дітей. Але Назар від Кузьми був набагато заможніший. В нього завжди водилися гроші. Часто Назар був гостем в Кузьминій хаті і навпаки, Кузьма або сам, або з своєю бабою гостювали на хуторі в Назара.

Одного разу, гарненько випивши горілки, Назар і Кузьма домовилися, щоб не гніватися один на одного при любих обставинах, цебто коли хто з них зробить якусь пакость другому, не сердитись. Було це восени, коли пастухи припинили пасти громадську худобу. Бо по договорі пастух, наприклад, пас овець до Покрови, а потім, в залежності від погоди, вівці або тримаються в хлівах, або їх пасуть, коли є кому і де на полі.

Осінь була тепла, Назар і Кузьма умовилися в неділю пасти своїх овець на Грибаньовій поляні. Коли Кузьма ранком пригнав своїх овець на поляну, Назар з своєю отарою вже чекав на нього. Кожен з них, як і було домовлено, взяв з дому досить харчів — хліба, сала й сирої картоплі, щоб на курені пекти в вогні картоплю й з салом споживати.

Тут, на місці, домовилися, що овець завертати по черзі, не припускати, щоб вони зайшли в ліс, бо тоді пошукаєш їх там. Пасти вівці — це робота дитяча або підлітків, а тому Назар запропонував всі розмови вести тільки по-дитячому, а саме: вівці зветься біри, вогонь — жижка, картопля — кока і т.д., а пастухи — Назарко й Куземка. Вівці смирно пасуться, вогонь в курені горить, палає, картопля печеться, пастухи порозстеляли на землі Назар — кожуха, а Кузьма — свиту, лежать, палять цигарки. Коли картопля спечеться, пастухи смакують її з салом, піджареним на шпичках. Не життя — казка!

Прийшла черга Кузьми завертати вівці. Назар і говорить:

– Куземка, біжи завертай біру, бо вскочать біри в ліс, а там вова хап біру й згамає, тоді що?

Коли Кузьма пішов завертати вівці, Назар почав ожелом викидати з вогню печену картоплю; яка гарно спеклась, Назар з'їв, а яка ні, потовк, змішав з попелом, а сам ліг і прикинувся, що спить.

Кузьма повернувся до куреня, бачить, що на курені звичайний погром, картопля понівечена, а Назар спить. Він до Назара:

– Назарко, а де кока?

Назар:

– У пузі.

Посідали біля вогню, почали вогонь оживляти, але про пакосну поведінку Назара ані слова. Черга прийшла Назарові йти повертати вівці. Коли він пішов, Кузьма розгорнув жар у вогні, взяв кожуха Назарового й загорнув кожуха в жар, а потім поклав зверху обере-

мок дров і кожух за хвилин три згорів повністю. Завернувши від лісу вівці, Назар прийшов до куреня й хотів лягти на свого кожуха, але кожуха не було. Він і питає в Кузьми:

– Куземка, а де моя кожуха?

Кузьма:

– У жижі.

Назар байдуже кивнув рукою, але нічого не сказав. Настав вечір, «пастухи» попрощалися й погнали свої вівці додому. Ніхто ні з сім'ї Назара, ні з сім'ї Кузьми про їх «художества» на пастівні не знав.

6-го грудня, в день Миколая, в Кролевці проходив ярмарок. Назар з Кузьмою домовилися відвідати ярмарок. Ранком Назар під'їхав на своїй підводі до Кузьминого двору; Кузьма вже чекав на кума, а тому хутенько зібрався й задушевні друзі поїхали до Кролевця побачити ярмарок. Походили між кіньми, коровами та іншими тваринами, що продавалися й куплялися, а потім зайшли в одну хату, добре знаючи, що там обов'язково буде горілка. Випили гарненько. Назар весь час хитрував. Він намагався споїти кума Кузьму, а потім улаштувати йому якусь каверзу, віддячити за кожуха. Його намір мав успіх. Коли два куми з великим зусиллям доплентались до підводи, Кузьма зовсім вибув із строю. Він звалився на воза й невдовзі заснув. Назар запряг свою кобилу й поїхали куми з ярмарку. На виїзді з Кролевця дорога проходить недалеко від вокзалу. Назар знав, що в три години дня пасажирський поїзд проходить через Кролевецький вокзал з Москви до Києва. Він спрямував підводу до вокзалу, витяг з Кузьминої кишені гаманець з грішми, зайшов до каси, купив квіток до Києва, знайшов таку людину, що може допомогти занести Кузьму до вагона, коли прибуде поїзд. Коли став наблизитися поїзд, Назар з своїм товаришем піднесли на перон п'яного Кузьму, який міцно спав, аж хропів. На дверях вагону стояв провідник. Назар звернувся до нього з проханням довести його кума до Києва, от його квиток, а от вам карбованця на чай за турботи. Провідник погодився. Кузьму внесли в вагон, а через три хвилини поїзд рушив з Кузьмою до Києва.

Назар поїхав додому, не попередивши сім'ю кума про його маршрут.

В Дарниці провідник розбудив Кузьму, сказав йому, що скоро Київ, треба приготуватися до виходу. Кузьма нічого не розумів.

Він навіть подумав, що це йому приснилося, ущипнув себе за вухо, ні, вухо болить, виходить, що не сон. Пасажири почали збиратися, а через короткий час, коли поїзд зупинився, почали виходити з вагону. Кузьма теж вийшов. Він хотів побачити того самого провідника, який його розбудив, й розпитати, що саме трапилось, що він опинився в вагоні, а провідника не було. Здається, такі саме ходили залізничники коло поїзду, та тільки не він. Одного залізничника Кузьма навіть запитав, як він сюди потрапив, але цей чоловік подивився на Кузьму, усміхнувся, але нічого не відповів. Кузьма пішов за пасажирами, які прямували до вокзалу, зайшовши разом з людьми в зал, він сів на лаву й став пригадувати, як був на ярмарку, як з кумом Назаром випивали в хаті тієї проклятої торговки, а більше нічого не знав. Кузьма нарешті зрозумів, що це жарт кума Назара. Хоч і не подавав кум ознак, що сердиться за кожуха, однак віддячив.

– Ну, почекай! Яюсь і я тебе, куме, підведу під монастир. Добре, що я своїх грошей не пропив, приїду додому, але ти тримайся, Назаре!

Кузьма поліз до кишені дістати гаманець з грішми, але гаманця в кишені не було, він почав шукати гаманця по інших кишенях, ніде гаманця не було, по кишенях пусто. Кузьма вкрай розгубився: що робити, не знав; спати ніяк не хотілося. Діждавшись ранку, Кузьма пішов на базар і продав свиту і аж зрадів з того, що Назар не догадався зняти з нього свити. Грошей, що Кузьма вторгував за свиту, якраз вистачило на квиток до Кролевеця. Кузьма купив квиток і в п'ять годин вечора прибув на Кролевецький вокзал.

Назар добре знав, що Кузьма обов'язково прибуде цим поїздом, а тому виїхав на своїй підводі зустріти кума Кузьму. Назар пильно вдивлявся в вагони, щоб не прогавити, коли буде виходити кум з вагону. Аж, гульк! Виходить з вагону Кузьма, тільки без свити. Назар почав гукати кума:

– Агов, куме!

Кузьма почув. Вони наблизились один до одного, привітались, зайшли до буфету, випили, закусили. Кузьма хутко сп'янів, він більше доби нічого не їв, був голодний. Куми вийшли з вокзалу, сіли на підводу й поїхали. Назар підвіз Кузьму до самісінької його хати, але до хати не заходив, боявся Кузьмихи. Яка нахлабучка була Кузьмі від його сім'ї, ніхто не знав.

Зміст

Переднє слово.....	3
<i>Коротенькі сільські етюди.....</i>	<i>5</i>
Хутір Ковалів, або Муровщина.....	6
Нечай Пантелій	8
Кадри вирішують все	15
<i>Про село Мулиголови та найближчі міста</i>	<i>35</i>
<i>Родовідна лінія Неменших.....</i>	<i>53</i>
<i>Історії з життя селян.....</i>	<i>83</i>

